

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ & ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

με τίτλο:

*“Ο εθνικισμός στη Σερβία του Μιλόσεβιτς: Κοινωνικοί, Πολιτιστικοί
και Πολιτικοί Παράγοντες”.*

**ΟΝΟΜΑ: Ιωάννα Προκάκη
ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 1203Μ013
ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ: 12 / 10 / 2005**

Περιεχόμενα:

I. Εισαγωγή.....	σελ. 1
II. Προοίμιο.....	σελ. 3
III. Οι ρίζες και τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου Σερβικού εθνικισμού: Παλαιοί μύθοι και νέες πραγματικότητες.....	σελ.11
IV. Ο παράγοντας Μιλόσεβιτς και ο ρόλος του στην διάδοση του εθνικισμού και στην δημιουργία του οράματος της Μεγάλης Σερβίας.....	σελ. 23
V. Πολιτική Κοινωνία: Πολιτικά κόμματα, αντιπολίτευση στο καθεστώς Μιλόσεβιτς και πολιτική κουλτούρα της εποχής.....	σελ. 29
VI. Ο ρόλος της Ορθόδοξης Σερβικής Εκκλησίας στην διάδοση του σύγχρονου σερβικού εθνικισμού.....	σελ. 35
VII. Ο Στρατός και οι Παραστρατιωτικές Ομάδες: Στην υπηρεσία της ιδέας της Μεγάλης Σερβίας;.....	σελ. 44
VIII. Η συμβολή των διανοουμένων και άλλων πολιτιστικών παραγόντων στην προώθηση του σύγχρονου σερβικού εθνικισμού.....	σελ. 51
IX. Η Σερβία από το 1994 έως την πτώση του Μιλόσεβιτς. Η οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση ως παράγοντας ύφεσης του εθνικισμού.....	σελ. 59
X. Συμπεράσματα.....	σελ. 64
XI. Βιβλιογραφία.....	σελ. 69

Εισαγωγή:

Στην παρούσα εργασία σκοπός μας είναι να αναλύσουμε τους παράγοντες εκείνους (κοινωνικούς, πολιτιστικούς και πολιτικούς) που επηρέασαν την ανάπτυξη του σερβικού εθνικισμού μετά το 1989, αποδίδοντας του τα ιδιαίτερα στοιχεία που τον χαρακτηρίζουν, καθώς και να εξετάσουμε τη συμβολή του στα αδιέξοδα που δημιουργήθηκαν στην περιοχή και οδήγησαν στις γνωστές αιματηρές εμφύλιες συγκρούσεις της δεκαετίας του 1990. Βασικός μας λοιπόν στόχος είναι να αποδείξουμε ότι η έξαρση του σερβικού εθνικισμού δεν οφειλόταν μόνο στις πολιτικές επιλογές του καθεστώτος Μιλόσεβιτς, αλλά ανταποκρινόταν και στις βαθύτερες ανάγκες της σερβικής κοινωνίας, η οποία εξαιτίας συγκεκριμένων ιστορικών, πολιτικών, πολιτιστικών και άλλων λόγων ήταν έτοιμη να δεχτεί και να στηρίξει το εθνικιστικό πρόγραμμα και τη μισαλλόδοξη ρητορική του πολιτικού της ηγέτη.

Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της εθνικιστικής στρατηγικής και πολιτικής της Σερβίας, όπως αυτή εκφράστηκε με το όραμα της Μεγάλης Σερβίας, διαδραμάτισαν διάφοροι θεσμικοί και εξωθεσμικοί παράγοντες, όπως τα πολιτικά κόμματα, η εκκλησία, ο στρατός, οι παραστρατιωτικές ομάδες και οι διανοούμενοι, οι οποίοι βρίσκονταν σε διαρκή διάδραση με το καθεστώς Μιλόσεβιτς. Η διάδραση αυτή ευνόησε τη ανάπτυξη ενός εθνοτικού / διαχωριστικού εθνικισμού που βασίστηκε στην έννοια της θυματοποίησης (victimisation) των Σέρβων, τόσο εντός του πλαισίου της μεταπολεμικής Γιουγκοσλαβίας, όσο και εξαιτίας των εξελίξεων που έλαβαν χώρα μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας.

Υπό αυτή την έννοια, αφού αναφερθούμε στις ρίζες και τα βασικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου σερβικού εθνικισμού, θα προχωρήσουμε στην ανάλυση της συμβολής διαφόρων παραγόντων στην ανάδυση και διάδοση του εθνικισμού στη Σερβία. Αρχικά, θα αναλύσουμε κατά πόσο ο τύπος ηγεσίας και η προσωπικότητα του ηγέτη Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς επηρέασαν την έξαρση του εθνικισμού, την κινητοποίηση του πληθυσμού και την καλλιέργεια του εθνικιστικού λόγου και ιδεώδους, καθώς επίσης οδήγησαν την χώρα να εμπλακεί σε τέσσερις πολέμους εθνικής ομογενοποίησης και σε μαζική βία εναντίον πολιτών άλλων εθνικοτήτων. Επίσης, θα αναλύσουμε το ρόλο των πολιτικών κομμάτων και εν γένει της πολιτικής κοινωνίας σε όλη αυτή τη διαδικασία, εξετάζοντας κυρίως το κατά

πόσο το αδύναμο πολιτικό και κομματικό σύστημα στη Σερβία ευνόησε τις εθνικιστικές εξάρσεις και απέτυχε να ελέγξει αποτελεσματικά την εθνικιστική δυναμική του καθεστώτος Μιλόσεβιτς. Σε αυτή την προσπάθεια μας χρήσιμα συμπεράσματα θα προσφέρει και μία ανάλυση της πολιτικής κουλτούρας που επικράτησε στη Σερβία τη δεκαετία του 1990, καθώς και μία ανάλυση του ρόλου των διανοουμένων στην καλλιέργεια του εθνικιστικού ιδεώδους.

Επιπλέον, σημαντική για την εξαγωγή συμπερασμάτων θα είναι και η εξέταση δύο ακόμα παραγόντων. Αφ' ενός του παράγοντα που αφορά τον ρόλο της Ορθόδοξης Σερβικής Εκκλησίας, ως εθνικιστικού οργανισμού, ταυτισμένου με το σερβικό έθνος, στην εθνικιστική κινητοποίηση και ριζοσπαστικοποίηση της σερβικής κοινωνίας, καθώς και στην προώθηση της θρησκευτικής διάστασης των πολέμων στην Κροατία και τη Βοσνία. Αφ' ετέρου του παράγοντα που αφορά τη σταδιακή σερβοποίηση του ΓΛΣ και την ταύτιση του με το σερβικό κράτος και το όραμα της Μεγάλης Σερβίας, σε μία προσπάθεια να εξασφαλίσει τη συνέχεια του εντός ενός κράτους που θα μπορούσε να νομιμοποιήσει την παρουσία, τη δράση του και τα επαγγελματικά του συμφέροντα. Θα αναλύσουμε λοιπόν το κατά πόσο ο εναγκαλισμός του καθεστώτος Μιλόσεβιτς με όλους αυτούς τους θεσμικούς παράγοντες ευνόησε την εθνικιστική έξαρση, ενώ θα εξετάσουμε και τη συμβολή κάποιων άλλων εξωθεσμικών παραγόντων, όπως οι παραστρατιωτικές ομάδες, η εθνικιστική λογοτεχνία και η μουσική στην κινητοποίηση του πληθυσμού.

Τέλος, θα αναλύσουμε τις επιπτώσεις της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής κρίσης στην οποία εισήλθε η σερβική κοινωνία, ήδη από την εποχή του πολέμου στην Κροατία και τη Βοσνία, το 1992, στην εθνικιστική ύφεση και στις μετέπειτα εξελίξεις που οδήγησαν εν τέλει στην πτώση του καθεστώτος Μιλόσεβιτς.

Προοίμιο:

Προσπαθώντας κανείς να αναλύσει την ανάδυση του σερβικού εθνικισμού στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και καθ' όλη τη δεκαετία του 1990 και το ρόλο που αυτός διαδραμάτισε στην διάλυση της ΣΔΓ και στις αιματηρές συγκρούσεις που ακολούθησαν, οφείλει να σταθεί σε δύο γεγονότα μείζονος σημασίας, τα οποία σημάδεψαν την ιστορική πορεία της πρώην Γιουγκοσλαβίας και προδιαέγραψαν εν πολλοίς τις εξελίξεις στην περιοχή κατά την δεκαετία του 1990.

Το πρώτο αναφέρεται στην εσωτερική πολιτική πραγματικότητα της πρώην Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας και σχετίζεται με το θάνατο του Γιόζιπ Μπροζ Τίτο το 1980, ηγέτη και δημιουργού της μεταπολεμικής Γιουγκοσλαβίας. Ο Τίτο μετά το τέλος του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου δημιούργησε ένα ομοσπονδιακό κράτος, το οποίο περιελάμβανε έξι ομόσπονδες δημοκρατίες (Σλοβενία, Κροατία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Σερβία, Μαυροβούνιο, Δημοκρατία της Μακεδονίας). Με το Σύνταγμα του 1974, με το οποίο αποκεντρώθηκε σε μεγάλο βαθμό η εξουσία προς τις ομόσπονδες δημοκρατίες, αναγνωρίστηκαν επίσης δύο αυτόνομες περιοχές εντός της Σερβίας, το Κόσοβο και η Βοϊβοδίνα.

Το κομμουνιστικό καθεστώς του Τίτο κατόρθωσε να ελέγξει αποτελεσματικά τους εθνικισμούς των μεμονωμένων δημοκρατιών, δημιουργώντας μία νέα Γιουγκοσλαβική ταυτότητα, η οποία εκφράστηκε μέσα από την πατριωτική σοσιαλιστική ιδεολογία της «αδελφοσύνης και ενότητας». Αυτή η ιδεολογία βασιζόταν σε τέσσερα στοιχεία: τον μύθο της καταγωγής του Γιουγκοσλαβικού έθνους από τον αντιστασιακό αγώνα των Γιουγκοσλάβων κατά των δυνάμεων του Άξονα, και της αναγέννησης του έθνους, μετά την διαφωνία του Στάλιν με τον Τίτο που οδήγησε στη διάρρηξη των σχέσεων Γιουγκοσλαβίας-ΕΣΣΔ· την αδελφοσύνη και την ενότητα όλων των εθνοτικών ομάδων και των μειονοτήτων που εκφράστηκε μέσω της λογικής του «Γιουγκοσλαβικού πνεύματος»· την αναγνώριση του ίδιου του Τίτο ως πατέρα του έθνους, ήρωα του πολέμου και σεβαστής πολιτικής προσωπικότητας στη διεθνή σκηνή· τέλος, την υιοθέτηση μίας πολιτικής που σχετιζόταν με τη συμμετοχή της Γιουγκοσλαβίας στο κίνημα των αδεσμεύτων και στηριζόταν στο «επιτυχές» Γιουγκοσλαβικό σοσιαλιστικό μοντέλο¹.

¹ Perica Vjekoslav: *Idols, Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, 2002, σελ.94-104 και Vujacic Veljiko: "Institutional Origins of Contemporary Serbian Nationalism", *East European Constitutional Review*, vol. 5, no. 4, fall 1996. Επίσης: Coulson Meg: "Looking Behind the Violent Break - up of Yugoslavia", *Feminist Review*, no 45, Thinking Through Ethnicities (Autumn

Η πατριωτική αυτή ιδεολογία δεν στάθηκε ικανή να ελέγξει τις φυγόκεντρες τάσεις που εμφανίστηκαν στην Γιουγκοσλαβία μετά το θάνατο του Τίτο. Η ομοσπονδιακή ηγεσία πέρασε στα χέρια ενός οκταμελούς οργάνου, το οποίο περιελάμβανε έξι μέλη από τις δημοκρατίες και δύο από τις αυτόνομες περιοχές. Η λειτουργία δε αυτού του οργάνου ταλανιζόταν από ένα περίπλοκο σύστημα εναλλασσόμενης Προεδρίας, το οποίο δυσχέραινε ακόμα περισσότερο το έργο του².

Τα πρώτα χρόνια, παρά τα δομικά προβλήματα του, το εν λόγω σύστημα φάνηκε να λειτουργεί αρκετά ικανοποιητικά, αν και σε μεγάλο βαθμό διαχειριστικά. Στην πορεία όμως διεφάνη ότι το σύστημα δεν διέθετε ικανή δυναμική για να περιορίσει τις φυγόκεντρες τάσεις. Σε αυτό συνέβαλε η κακή οικονομική κατάσταση της χώρας, η αποκέντρωση που είχε προωθήσει το Σύνταγμα του 1974, καθώς και η απουσία ενός προσώπου που θα μπορούσε να λειτουργεί ως σταθεροποιητικός παράγοντας των συγκρουόμενων συμφερόντων των ομοσπονδιακών και τοπικών πολιτικών ελίτ. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι διάφορες πολιτικές ελίτ να προωθούν τα τοπικά και εθνικά τους συμφέροντα, αντί των συμφερόντων του ομοσπονδιακού κράτους. Αν κανείς λάβει υπόψη του και τους τριγμούς που δημιουργούσε στα θεμέλια του κράτους η απουσία δημοκρατίας, γίνεται άμεσα αντιληπτό ότι η διάλυση του ομοσπονδιακού κράτους ήταν σχεδόν αναπόφευκτη και ως εκ τούτου η άνοδος του εθνικισμού κατέστη αναγκαία συνθήκη, προκειμένου οι νέες πολιτικές ελίτ να καλύψουν το κενό της πολιτικής εξουσίας που δημιουργήθηκε, νομιμοποιώντας παράλληλα το ρόλο και την λειτουργία τους³.

Το δεύτερο γεγονός αφορά μία σημαντική αλλαγή του διεθνούς και κατ' επέκταση του περιφερειακού συστήματος, εντός του οποίου ήταν ενταγμένη η Γιουγκοσλαβία και δεν είναι παρά η κατάρρευση του κομμουνιστικού συστήματος, μετά την πτώση του τείχους το 1989 και τη συνεπακόλουθη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης. Η κοσμοϊστορική αυτή εξέλιξη επηρέασε το σύνολο των πρώην κομμουνιστικών κρατών, ενώ ο εθνικισμός έκανε την εμφάνιση του, προκειμένου να καλύψει τα κενά εξουσίας που άφησαν πίσω τους τα ολοκληρωτικά καθεστώτα που κατέρρευσαν, καθώς και να λειτουργήσει ως μία νέα ιδεολογία που θα νομιμοποιούσε την πολιτική αλλαγή.

1993), 86-101, όπου παρέχονται πληροφορίες για το σοσιαλιστικό μοντέλο της Γιουγκοσλαβίας και τη διάρρηξη των σχέσεων με την ΕΣΣΔ.

² Judah Tm: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 2000, σελ. 156.

³ Moodie Michael: "The Balkan Tragedy", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 541, Small Wars, September, 1995, σελ. 101-115.

Η νέα μορφή εθνικισμού που εμφανίστηκε την περίοδο αυτή μπορεί να ονομαστεί μετά-κομμουνιστικός εθνικισμός⁴. Η ανάδυση του παρουσιάστηκε ως αναγκαία συνθήκη, ιδίως σε περιοχές με κάποια, έστω και υποτυπώδη, ιστορική μνήμη, όπως η περίπτωση της πρώην Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας, την οποία πρόκειται να εξετάσουμε. Χαρακτηριστική έπ' αυτού είναι άλλωστε και η παρατήρηση του E. Hobsbawm, ο οποίος στο έργο του *Έθνη και Εθνικισμός από το 1870 έως σήμερα: πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, τονίζει ότι «...στην Ευρώπη η έξαρση του διαχωριστικού εθνικισμού έχει συγκεκριμένες ιστορικές ρίζες στον εικοστό αιώνα. Τα αυγά των Βερσαλλιών και του Brest Litowsk επωάζονται ακόμα».

Η παραπάνω διαπίστωση είναι ιδιαίτερα σημαντική, εάν κανείς αναλογιστεί ότι η κατάρρευση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων και της Τουρκικής Αυτοκρατορίας, το 1918-1921, δημιούργησαν ένα σύνολο εθνικών κρατών, με προβλήματα ανάλογα με αυτά που εμφανίστηκαν μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού το 1989, ενισχυμένα σε μεγάλο βαθμό, εξαιτίας του μεγάλου χρονικού διαστήματος κατά το οποίο όχι μόνο δεν έγινε καμία προσπάθεια επίλυσης, αλλά αντιθέτως αγνοήθηκαν από τα κομμουνιστικά καθεστώτα που επιβλήθηκαν στην περιοχή μετά το τέλος του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου. Τα καθεστώτα αυτά προσπάθησαν να ελέγξουν τις εθνικιστικές τάσεις και να καταπιέσουν την έξαρση ενός παράλογου διαχωριστικού εθνικισμού. Αυτό που τελικά κατόρθωσαν ήταν ένα «πάγωμα» του εθνικισμού, μέσω του αποτελεσματικού ελέγχου του φαινομένου κατά την εποχή της παντοδυναμίας τους, γεγονός το οποίο όμως οδήγησε σε άμεση επανεμφάνιση του, μετά την κατάρρευση αυτών των καθεστώτων⁵.

Υπό το πρίσμα αυτό, έχουν αναπτυχθεί δύο ομάδες θεωριών που αποπειρώνται να εξηγήσουν το νέο αυτό φαινόμενο. Η πρώτη δίνει έμφαση στους πολιτικούς παράγοντες που σχετίζονται με την εθνικιστική έξαρση στα πρώην κομμουνιστικά κράτη και υποστηρίζει ότι ο εθνικισμός υπήρξε ένα πρακτικό ιδεολογικό εργαλείο στα χέρια των πολιτικών ελίτ που αναδείχτηκαν μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού, σε μία προσπάθεια να ανέλθουν στην εξουσία και να

⁴ Η ως άνω ορολογία έχει ληφθεί από το βιβλίο του McCrone David: *Η Κοινωνιολογία του Εθνικισμού, Οι αυριανοί μας πρόγονοι*, Μετάφραση: Νίκος Βαφέας, Γεώργιος Βάγιας. Επιμέλεια: Κωνσταντίνος Κοσκινάς, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

⁵ Οπ.π., σελ.377-383 και Hobsbawm E.: *Έθνη και Εθνικισμός από το 1870 έως σήμερα: πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σελ. 230-234.

νομιμοποιήσουν το πολιτικό πρόγραμμα και τη δράση τους⁶. Η ομάδα αυτή των θεωριών αντλεί σε μεγάλο βαθμό τις απόψεις της από την γενικότερη θεωρητική σύλληψη του μοντερνισμού ως μοντέλου εξήγησης του εθνικισμού, καθώς οι θεωρητικοί αυτού του ρεύματος υποστηρίζουν στην πλειονότητα τους ότι ο εθνικισμός είναι μία κατασκευή των πολιτικών ελίτ, προκειμένου να παραχθεί το έθνος-κράτος όχι μόνο ως εδαφική, αλλά και ως πολιτική και οικονομική μονάδα, εντός της οποίας θα συμπίπτει η πολιτική με την εθνοτική ενότητα⁷.

Στην περίπτωση δε της πρώην Γιουγκοσλαβίας υποστηρίζεται ότι η εθνικιστική έξαρση που οδήγησε στην κατάρρευση του πολυεθνικού ομοσπονδιακού κράτους οφείλεται όχι στους εθνοτικούς δεσμούς αυτούς καθαυτούς, αλλά στην αποσύνθεση της κυβερνητικής εξουσίας και στην κατάρρευση της πολιτικής τάξης. Την όλη δε κατάσταση εκμεταλλεύτηκαν διάφορες πολιτικές ελίτ με προεξάρχουσα φυσιογνωμία τον Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς, ο οποίος κατόρθωσε να κινητοποιήσει τη γοητεία του εθνικισμού αρχικά μεταξύ των Σέρβων του Κοσσυφοπεδίου και στη συνέχεια να τη διαδώσει σε όλη τη Σερβία, προς τον σκοπό κατάληψης της εξουσίας και νομιμοποίησης του καθεστώτος του. Υπό αυτήν την έννοια, ο Σερβικός εθνικισμός επανεφευρέθηκε από τους Σέρβους διανοούμενους τη δεκαετία του 1980 και δαμάστηκε από πολιτικούς όπως ο Μιλόσεβιτς⁸.

Η ως άνω ομάδα θεωριών δεν μπορεί παρά ταύτα να εξηγήσει συνολικά το φαινόμενο που καλούμαστε να αναλύσουμε στην παρούσα εργασία. Οι θεωρίες που εξαντλούνται στην ανάλυση του ρόλου των πολιτικών ελίτ σε σχέση με την ανάδυση του σερβικού εθνικισμού την υπό εξέταση περίοδο δεν μπορούν να εξηγήσουν τους λόγους για τους οποίους η εθνικιστική ρητορική έτυχε τόσο ευρείας αποδοχής από το

⁶ McCrone David: *Η Κοινωνιολογία του Εθνικισμού, Οι αυριανοί μας πρόγονοι*, Μετάφραση: Νίκος Βαφέας, Γεώργιος Βάγιας, Επιμέλεια: Κωνσταντίνος Κοσκινιάς, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σελ. 383-387.

⁷ Για τη σχολή του μοντερνισμού και τη συμβολή της στη γενικότερη συζήτηση περί εθνικισμού βλέπε Hobsbawm E.: *Έθνη και Εθνικισμός από το 1870 έως σήμερα: πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994 και Gellner Ernest: *Έθνη και Εθνικισμός*, Μετάφραση: Δώρα Λαφαζάνη, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, δεύτερη έκδοση. Επίσης: Anderson Benedict: *Φαντασιακές Κοινότητες*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1997. Το συνδετικό στοιχείο στις θεωρίες των ως άνω αναλυτών είναι η κοινή τους αντίληψη ότι ο εθνικισμός είναι ένα φαινόμενο που συνδέεται με την βιομηχανική επανάσταση και τις πολιτικό-κοινωνικές αλλαγές που αυτή προκάλεσε, ιδίως στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης. Για περισσότερες δε πληροφορίες σε σχέση με τα θεωρητικά ρεύματα του εθνικισμού βλέπε: Spencer Philip and Wollman Howard: *Nationalism, a critical introduction*, Sage Publications, London, 2003.

⁸ Woodward Susan: *Balkan Tragedy, Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington, DC, Brookings Institute, 1995, σελ.379-381 και Larrabee F. Stephen: "Long Memories and Short Fuses: Change and Instability in the Balkans", *International Security*, vol. 15, no. 3 (Winter 1990-1991), pp.58-91.

σερβικό λαό και διαπότισε τόσο πολύ τη σερβική κοινωνία, ώστε σε μεγάλο βαθμό οι Σέρβοι να ορίζουν την ταυτότητα τους με καθαρά εθνικιστικούς όρους, θέτοντας στο περιθώριο άλλες ταυτίσεις, οι οποίες θα ταίριαζαν σε ένα ενσωματικό εθνικισμό αστικού- δυτικού τύπου.

Η δεύτερη ομάδα θεωριών, η οποία αντλεί τα επιχειρήματα της από τις θεωρίες του εθνοσυμβολισμού, όπως αυτές έχουν αναπτυχθεί από αναλυτές, όπως ο Anthony D. Smith, υποστηρίζει ότι κάθε ομάδα, η οποία ορίζεται με εθνοτικούς όρους, ως μία κοινότητα με κοινά εθνικά, πολιτιστικά και γλωσσικά στοιχεία, διαθέτει κάποια σύμβολα και θεμελιώδεις μύθους, οι οποίοι κατά κάποιο τρόπο λειτουργούν ως νήμα που δένει τα έθνη-κράτη με ένα κοινό παρελθόν και οι οποίοι βέβαια, αναλόγως των περιστάσεων, αναδεικνύονται εκ νέου στη σύγχρονη εποχή και ανασκευάζονται με τρόπο που να εξυπηρετεί τον εθνικισμό του έθνους – κράτους.

Ο Anthony D. Smith στο έργο του δίνει μεγάλη σημασία σε αυτό που ο ίδιος ονομάζει σύμπλεγμα συμβόλου – μύθου και κυρίως στον θεμελιώδη ή κινητήριο μύθο της εθνοτικής ομάδας (mythomoteur). Τονίζει δε ότι βασικός ρόλος τόσο του ως άνω συμπλέγματος όσο και του κινητηρίου μύθου είναι η διασφάλιση της συνέχειας του πυρήνα των πεποιθήσεων και των συναισθημάτων της εθνοτικής ομάδας από γενιά σε γενιά⁹.

Η οπτική αυτή του ως άνω αναλυτή είναι αρκετά χρήσιμη κατά την ανάλυση του σερβικού εθνικισμού, όχι μόνο γιατί λαμβάνει υπόψη του τα κοινά πολιτιστικά, γλωσσικά και εθνοπολιτικά στοιχεία, τα οποία συνδέουν τους Σέρβους με ένα παρελθόν, το οποίο οι ίδιοι αντιλαμβάνονται ως κοινό, αλλά επιπλέον γιατί μας παρέχει το χρήσιμο εργαλείο του θεμελιώδους ή κινητηρίου μύθου, πάνω στον οποίο, όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια, βασίστηκε ο σύγχρονος σερβικός εθνικισμός. Επιπλέον, ο εθνοσυμβολισμός, λαμβάνοντας υπόψη του το ρόλο της ιστορίας και της κοινής μνήμης, μπορεί να μας εξηγήσει ακριβέστερα τους λόγους για τους οποίους η σερβική κοινωνία ανταποκρίθηκε τόσο εύκολα και άμεσα στο εθνικιστικό κάλεσμα των πολιτικών της ελίτ. Χαρακτηριστική δε έπ' αυτού του ζητήματος είναι η παρατήρηση που κάνει ο Tim Judah, αναφερόμενος στους Σέρβους στο άρθρο του με τίτλο *Η γλυκιά και σάπια μυρωδιά της ιστορίας*: «Μόνο με μία σαφή κατανόηση του παρελθόντος μπορούμε να καταλάβουμε πως οι Σέρβοι παρακινήθηκαν να πάρουν τόσο καταστροφικές αποφάσεις για το μέλλον τους. Σε

⁹ Smith Anthony: *The Ethnic Origins of Nations*, Basil Blackwell, New York, 1986.

τελευταία ανάλυση, οι Σέρβοι δεν θα ήταν εύκολο να χειραγωγηθούν εάν δεν υπήρχε το κατάλληλο υλικό για να τους χειραγωγήσει»¹⁰.

Υπό το πρίσμα αυτό, αντιλαμβάνεται κανείς τη χρησιμότητα των μύθων στην εξήγηση του σύγχρονου σερβικού εθνικισμού, καθώς διαμέσου των μύθων καθίσταται ευκολότερη η επικοινωνία του πολιτικού μηνύματος από την κυβερνώσα ελίτ προς τον λαό, ενώ εντείνεται η αίσθηση αλληλεγγύης και ως εκ τούτου εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο μερών. Κλασικό παράδειγμα για τον ρόλο αυτό του μύθου αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο ο Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς εκμεταλλεύτηκε διάφορους μύθους του σερβικού παρελθόντος στο τέλος της δεκαετίας του 1980 για να ανέλθει στην εξουσία. Ο μυθικός και συμβολικός λόγος καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικός κατά τη διαδικασία νομιμοποίησης της εξουσίας, καθώς κινητοποιεί αισθήματα και ενθουσιασμό, ενώ αποτελεί και μέσο αντίληψης της πολιτικής διαδικασίας, η οποία γίνεται κατανοητή μέσω μίας συμβολικής αντίληψης της πραγματικότητας¹¹.

Οι μύθοι που στηρίζουν και διαπερνούν τον σερβικό εθνικισμό σχετίζονται με την έννοια «της αναγέννησης», η οποία μπορεί να οδηγήσει σε ένα καθαρό κράτος και μία νέα αρχή, όπου οι δυστυχίες του παρελθόντος θα μπορούν πλέον να ξεχαστούν. Οι μύθοι αυτοί ορίζονται από τις βιβλικές έννοιες «του περιούσιου λαού», ως εκλεκτού λαού με θεόπνευστη και ευλογημένη ως εκ τούτου αποστολή, και της «Πτώσης» ως μορφής «Αποκατάστασης» του εκλεκτού λαού σε συγκεκριμένη κοσμοϊστορική συγκυρία, οπότε και ο λαός θα αναγεννηθεί και θα αποζημιωθεί για τις κακουχίες του¹².

Μία συγκεκριμένη τυπολογία αυτού του είδους των μύθων έχει προσφέρει ο George Schopflin, προς τον σκοπό της περαιτέρω ανάλυσης της αρνητικής μυθολογίας και του ρόλου που αυτή διαδραματίζει στην ανάδυση του εθνικισμού, χωρίζοντας τους μύθους της «Πτώσης» σε δύο είδη: τους «μύθους της αποκατάστασης και του πόνου» που αποτελούνται από τους μύθους «των αδυνάτων και της αποζημίωσης των αδυνάτων» και τονίζουν την σπουδαιότητα της αντιστροφής της κατάστασης των πραγμάτων, καθώς αναγάγουν την μοιρολατρία και την παθητικότητα σε αρετές, ενώ μετατρέπουν τα έθνη που υποφέρουν διάφορες

¹⁰Judah Tim: “The Serbs: the sweet and rotten smell of history”, *Daedalus*, 126 (3), 1997.

¹¹ Schopflin George: “The functions of myths and a taxonomy of myths”, *Myths and Nationhood*, ed. Hosking Geoffrey and Schopflin George, Hurst and Company, London, 1997

¹² McDonald Bruce David: *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester University Press, Manchester and New York, 2002, σελ. 26-31.

κακουχίες σε ηθικά ανώτερα από τους αντιπάλους τους. Ο δεύτερος τύπος αφορά τους «μύθους της άδικης μεταχείρισης», οι οποίοι προωθούν την ιδέα ότι η ιστορία είναι ένας κακός και άδικος δρων που έχει επιφυλάξει στην κοινότητα μία μοίρα ειδικής αρνητικής μεταχείρισης. Ο εν λόγω αναλυτής τονίζει ιδιαίτερα τη σημασία του ομαδικού πόνου, καθώς προικίζει την καταδίωξη και τη θυματοποίηση με κάποιο νόημα, ενώ εξασφαλίζει ότι μετά την πτώση θα ακολουθήσει η αποκατάσταση, καθώς κάτι τέτοιο αποτελεί ηθικό χρέος απέναντι στο λαό που έχει υποφέρει τόσα και αξίζει να αποζημιωθεί.

Ο Schopflin, όπως και άλλοι αναλυτές, θεωρεί ότι η αρνητική ταύτιση είναι κεντρικής σημασίας στη δημιουργία των εθνικών μύθων, εξίσου σημαντική με την θετική μορφή ταύτισης, καθώς ενισχύει την αίσθηση της μοναδικότητας και της αυτοπραγμάτωσης, υπό την έννοια ότι τα καλά χαρακτηριστικά του έθνους πρέπει να διατηρηθούν μέσω της εθνικής ενότητας και πίστης¹³.

Υπό αυτήν την έννοια, η ιστορία βρίθει μύθων Πτώσεως και Αποκαταστάσεως, ενώ επίσης συντίθεται από θετικές και αρνητικές δυνάμεις και πρόσωπα- ήρωες και προδότες του έθνους. Αν και υπάρχει διάχυτη η πεποίθηση ότι το έθνος θα ανακάμψει ανά πάσα στιγμή, υπάρχει πάντοτε και μία διάχυτη αίσθηση απειλής από το έξω κόσμο που αναγκάζει τους ανήκοντες στην ίδια εθνοτική ομάδα να συνασπίζονται, προκειμένου να διαφυλάξουν τα έθιμα και τις παραδόσεις τους, αντιμετωπίζοντας με ιδιαίτερη επιφύλαξη τους μη ανήκοντες στην ίδια εθνοτική ομάδα. Στο σημείο αυτό αναπτύσσεται ένας εθνοτικός / διαχωριστικός εθνικισμός, ο οποίος αποκλείει τους αλλοεθνείς και αλλόθρησκους, ορίζοντας την υπόσταση του αρνητικά ως προς αυτούς και εν δυνάμει συγκρουσιακά¹⁴.

Ένα ακόμα αναλυτικό εργαλείο, το οποίο θα μας βοηθήσει να εξηγήσουμε όχι μόνο την άνοδο του σερβικού εθνικισμού κατά τις δεκαετίες του 1980-1990, αλλά και τον επιθετικό του χαρακτήρα, ο οποίος οδήγησε τη Σερβία να εμπλακεί σε τέσσερις πολέμους με ολέθρια για την ίδια αποτελέσματα είναι η κοινωνιολογική προσέγγιση που υιοθετεί ο Roger Brubaker στο βιβλίο του *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Ο συγγραφέας στο εν λόγω πόνημα του δεν ασχολείται με την εθνική υπόσταση αυτή καθεαυτή και την προέλευση της,

¹³ Schopflin George: "The functions of myths and a taxonomy of myths", *Myths and Nationhood*, ed. Hosking Geoffrey and Schopflin George, Hurst and Company, London, 1997 και McDonald Bruce David: *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester University Press, Manchester and New York, 2002, σελ. 26-31.

¹⁴ Οπ.π.

αλλά μάλλον με τη θεσμοποίηση της. Υπό την έννοια αυτή, αναφέρεται στην ύπαρξη, εντός των μετά-κομμουνιστικών κρατών, διαφόρων συνόλων αμοιβαία ανταγωνιστικών εθνικισμών που εν δυνάμει εξηγούν την σύγκρουση. Οι εθνικισμοί αυτοί είναι ο εθνικισμός του εθνικοποιούμενου κράτους που προωθείται σε εδαφική βάση από τα προσφάτως ανεξαρτητοποιημένα ή μετασχηματιζόμενα κράτη, ο εθνικισμός των εξωτερικών μειονοτήτων, ο οποίος αναφέρεται στις ομάδες με κοινή εθνοτική ταυτότητα με το εθνικοποιούμενο κράτος, οι οποίες όμως κατοικούν εκτός των συνόρων του, και οι «εθνικές μειονότητες» που βρίσκονται εγκατεστημένες στην επικράτεια του. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι υπάρχει μία πιθανότητα τριαδικής αντιπαράθεσης μεταξύ των ως άνω εθνικισμών, λόγω των διαπλοκών που αναπόδραστα υφίστανται μεταξύ τους.

Υπό αυτήν την έννοια, ο συγγραφέας τονίζει ότι πρόβλημα εθνοτικής σύγκρουσης προκύπτει όταν οι πολίτες ενός κράτους δεν ταυτίζονται απόλυτα με τα μέλη του ανάλογου έθνους, τα οποία με τη σειρά τους είναι πολυάριθμα σε ένα άλλο κράτος στο οποίο είναι πολίτες κ.ο.κ. Στην περίπτωση της πρώην Γιουγκοσλαβίας και δη της Σερβίας αναγνωρίζει το Σερβικό κράτος ως ένα εθνικοποιούμενο κράτος, το οποίο στοχεύει στην εθνική ομογενοποίηση του (στην περίπτωση της σύγκρουσης στο Κόσοβο), και ως μία εξωτερική εθνική πατρίδα ως προς τους Σέρβους της Κροατίας και της Βοσνίας Ερζεγοβίνης¹⁵.

¹⁵ Brubaker Rogers: *Nationhood Reframed: Nationalism and the National Question in the new Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, first edition 1996, current edition 1999, σελ. 16, 111-112 και κυρίως υποσημείωση υπ' αριθμόν 12

Οι ρίζες και τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου Σερβικού εθνικισμού: Παλαιοί μύθοι και νέες πραγματικότητες.

Ο θεμελιώδης ή κινητήριος μύθος των Σέρβων είναι ο μύθος του Κοσόβου, όπου κατά το έτος 1389 (την 28^η Ιουνίου, ανήμερα του Αγίου Βίτου) οι Σέρβοι ηττήθηκαν από τους Τούρκους και εν συνεχεία υποδουλώθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για τα επόμενα πεντακόσια χρόνια. Η μάχη του Κοσόβου, αν και δεν σήμανε την άμεση κατάλυση της Σερβικής Αυτοκρατορίας, ούτε θεωρείται με αντικειμενικούς όρους η πιο κρίσιμη μάχη στο αγώνα των Σέρβων κατά των Οθωμανών, απέκτησε στην πορεία μία μυθική διάσταση, με αποτέλεσμα να μετατραπεί εν πολλοίς σε θεμέλιο λίθο του σερβικού εθνικισμού¹⁶.

Στη μάχη αυτή κεντρικό πρόσωπο είναι ο Πρίγκιπας Λάζαρος, ένας εκλεκτός σέρβος πρίγκιπας, στον οποίο πριν από τη μάχη δόθηκε ένα τελεσίγραφο από τους αντιπάλους του Οθωμανούς που τον καλούσε να επιλέξει ή τη συνθηκολόγηση, η οποία θα του επέτρεπε να διατηρήσει την εξουσία του, όντας φόρου υποτελής στο Σουλτάνο ή τη μάχη με κίνδυνο να χάσει ακόμα και τη ζωή του. Σύμφωνα με την παράδοση ο πρίγκιπας Λάζαρος, μετά και από το θεόσταλτο μήνυμα που μετέφεραν σε αυτόν δύο γεράκια, τα οποία του έθεταν το δίλημμα μεταξύ της επιλογής του βασιλείου των ουρανών η του επίγειου βασιλείου, επέλεξε να θυσιαστεί αντί να υποταχθεί προδίδοντας τον λαό του, επιλέγοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τον δρόμο του μαρτυρίου, ο οποίος θα του εξασφάλιζε μία θέση στο βασίλειο των ουρανών, αντί ενός εφήμερου επίγειου βασιλείου¹⁷.

Μέσα από τη θυσία αυτή του πρίγκιπα Λαζάρου οι Σέρβοι εξασφάλισαν την αναγνώριση του ηρωισμού τους και μετατράπηκαν σε έναν περιούσιο λαό που προτιμά το μαρτύριο από την προδοσία της πίστης και των ιδανικών του. Υπό αυτήν την έννοια, η θυσία τους στην μάχη εξασφάλισε την ανύψωση του σερβικού έθνους ως πνευματική οντότητα, ενώ η ήττα αποτέλεσε μία ηθική και πνευματική νίκη για

¹⁶ Anzulovic Branimir: *Heavenly Serbia: From myth to genocide*, C. Hurst and Company, London, 1999, σελ.82-85, όπου ο συγγραφέας αποδίδει τη μεταγενέστερη αίγλη της μάχης του Κοσόβου, έναντι άλλων πλέον σημαντικών μαχών της εποχής, στη σύνδεση της με τον παγανιστικό θεό Vid, θεό το ηλίου και του πολέμου, ο οποίος υπήρξε ιδιαίτερα προσφιλής στα σλαβικά φύλα της περιοχής, και ως εκ τούτου η λατρεία του επιβίωσε της χριστιανικής θρησκείας, αναγκάζοντας την σερβική ορθόδοξη εκκλησία να ενσωματώσει τον εορτασμό του, στις 28 Ιουνίου, στο εορτολόγιο της. Πέραν δε τούτου, ο συγγραφέας τονίζει και τη σημασία του παγανιστικού θεού για το σέρβικο εθνικισμό, καθώς η 28^η Ιουνίου, ημέρα εορτασμού του θεού και μετέπειτα αγίου, έχει συνδεθεί με σημαντικά γεγονότα της παλαιότερης και πρόσφατης σερβικής ιστορίας.

¹⁷ McDonald Bruce David: *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester University Press, Manchester and New York, 2002, σελ. 69-72.

τους Σέρβους. Με λίγα λόγια, ο μύθος του Κοσόβου αποτελεί κλασσικό παράδειγμα των μύθων της «Πτώσεως» και «Αποκατάστασης», τους οποίους αναφέραμε παραπάνω και κυρίως του τύπου των μύθων «των αδυνάτων και της αποκατάστασης των αδυνάτων», ενώ επίσης περιέχει και όλα τα στοιχεία του μύθου του περιούσιου λαού που λόγω της θυσίας του έρχεται σε επαφή με το θεό, ο οποίος θα του εξασφαλίσει μελλοντικά την επιστροφή στην ιερή γη του, από την οποία βιαίως εκδιώχθηκε.

Ο ως άνω μύθος, ως μύθος του μαρτυρίου –ιδιαίτερα δημοφιλής στο ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα- από το οποίο και αντλεί την ουσία του, είναι αρκετά σημαντικός για την μελέτη του σύγχρονου σερβικού εθνικισμού, καθώς τέτοιου είδους μύθοι ασκούν σημαντική επίδραση στον τρόπο με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται το ρόλο του αναφορικά με την κοινότητα, υπό την έννοια ότι η υιοθέτηση αυτών των μύθων μειώνει την προσωπική ευθύνη του ατόμου απέναντι στα γεγονότα, με το να υπονοεί ότι η ιστορία ή κάποιες σκοτεινές δυνάμεις έχουν προκαλέσει το μαρτύριο, ότι το μαρτύριο είναι θέλημα θεού. Ως εκ τούτου, ο εν λόγω μύθος έχει πολλά να μας πει για τον τρόπο με τον οποίο αποκωδικοποιεί το άτομο τη σχέση αιτίου-αποτελέσματος και για το είδος του ελέγχου που το άτομο ή η κοινωνία ασκεί στην εξουσία¹⁸.

Ο μύθος του Κοσόβου εξελίχθηκε και απέκτησε το σημερινό του νόημα, ως εθνικός παρά ως θρησκευτικός μύθος, ήδη από τον 19^ο αιώνα, μέσα από τα κείμενα του Σέρβου εθνικιστή φιλόλογου Vuc Karadzic, τα οποία ενέπνευσαν στους Σέρβους τον πόθο της διεκδίκησης της χαμένης πατρίδας. Παράλληλα, η δημοτική και επική ποίηση της εποχής ανήγαγε τον μύθο σε μία ιστορία προδοσίας, ανάλογη με την προδοσία του Χριστού από τον Ιούδα, γενικεύοντας σε τέτοιο βαθμό την έννοια της ώστε σταδιακά το στίγμα της προδοσίας να περιλάβει το σύνολο των μουσουλμάνων της ευρύτερης περιοχής. Στα σπέρματα αυτού του μύθου βρίσκονται και οι σύγχρονες προκαταλήψεις των Σέρβων εθνικιστών και της εκκλησίας κατά των μουσουλμάνων της Βοσνίας και των Αλβανών του Κοσόβου, ως προδοτών και υπονομευτών της μακροήμερευσης του σερβικού έθνους. Εν συνεχεία, ο πρίγκιπας Λάζαρος έγινε ένας

¹⁸ Schopflin George: “The functions of myths and a taxonomy of myths”, *Myths and Nationhood*, ed. Hosking Geoffrey and Schopflin George, Hurst and Company, London, 1997 και Bieber Florian: “Nationalist Mobilization and histories of Serb Suffering: The Kosovo Myth from 600th anniversary to the present”, *Rethinking History* 6:1 (2002), pp. 95-110

εθνικός άγιος και μάρτυρας, τα οστά του οποίου είναι σήμερα ένα από τα πιο σημαντικά εθνικά και θρησκευτικά κειμήλια του σερβικού κράτους¹⁹.

Η πρόσφατη πολιτική εκμετάλλευση του μύθου ως κινητήριου μύθου του σύγχρονου σερβικού εθνικισμού ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 από τις αναδυόμενες πολιτικές ελίτ, οι οποίες επανερμήνευσαν τον μύθο κατά τρόπο που να εξηγεί την πόλωση στις σχέσεις μεταξύ Σέρβων και Αλβανών στο Κοσσυφοπέδιο και να νομιμοποιεί την επερχόμενη βία που οδήγησε στο ξέσπασμα του πολέμου. Ωστόσο, η αναγέννηση του μύθου του Κοσόβου ήταν αρχικά έργο της ορθόδοξης εκκλησίας, η οποία ήδη από ο θάνατο του Τίτο το 1980 είχε αρχίσει να ασκεί κριτική στους Σέρβους κομμουνιστές επειδή εγκατέλειψαν το Κόσοβο στους Αλβανούς. Στην πορεία με την εθνικιστική ρητορική της εκκλησίας συντάχθηκαν οι διανοούμενοι και οι σέρβοι κομμουνιστές ηγέτες²⁰.

Η πολιτική προσωπικότητα που κατόρθωσε να εκμεταλλευτεί το μύθο του Κοσόβου, προκειμένου να εξασφαλίσει την άνοδο της στην εξουσία ήταν ο Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς. Το καλοκαίρι του 1988 η σερβική ορθόδοξη εκκλησία διοργάνωσε περιφορά και προσκύνημα των οστών του Λαζάρου σε όλη τη Σερβία και την Ανατολική Βοσνία. Η περιφορά ξεκίνησε την 28^η Ιουνίου (ανήμερα του Αγίου Βίτου) και ολοκληρώθηκε ένα χρόνο μετά με την άφιξη των οστών στο μοναστήρι της Gracanica, την παραμονή της εξακοσιοστής επετείου της μάχης.

Κατά την περιφορά των οστών και τους σχετικούς εορτασμούς εκπρόσωποι της ορθόδοξης εκκλησίας άρχισαν να αναφέρονται στην «Ουράνια Σερβία», αναδεικνύοντας εκ νέου τα μηνύματα που μετέφερε ο μύθος του Κοσόβου, τα οποία και προσάρμοσαν σε πρόσφατα μαρτύρια και κακουχίες, στις οποίες υπεβλήθη ο σερβικός λαός κατά τον εικοστό πλέον αιώνα. Το καλοκαίρι του 1989, η εθνικιστική υστερία γύρω από το μύθο του Κοσόβου βρισκόταν στο υψηλότερο σημείο της, εξαιτίας της έκδοσης βιβλίων, προβολής κινηματογραφικών έργων και παρουσίας θεατρικών παραστάσεων που αναφέρονταν στην μάχη και στους εορτασμούς της εξακοσιοστής επετείου της. Η υστερία αυτή οδήγησε σχεδόν δύο εκατομμύρια Σέρβους να συγκεντρωθούν στο μοναστήρι της Gracanica και στο πεδίο της μάχης

¹⁹ Duijzings Ger: *Religion and the politics of identity in Kosovo*, Hurst and Company, London, 2000, σελ. 182-187

²⁰ McDonald Bruce David: *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester University Press, Manchester and New York, 2002, σελ. 69-72 και Duijzings Ger: *Religion and the politics of identity in Kosovo*, Hurst ad Company, London, 2000, σελ. 196-201. Επίσης: Sells A. Michael: *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, 1998, σελ. 55-60.

για να εορτάσουν την επέτειο. Άλλωστε, για πρώτη χρονιά η γιορτή του Αγίου Βίτου εορταζόταν ως εθνική εορτή και αργία.

Ο Μιλόσεβιτς εμφανίστηκε στους επίσημους εορτασμούς κατεβαίνοντας από τον ουρανό με ελικόπτερο, σε μία προσπάθεια να δημιουργήσει στο κοινό εικόνες ενός σύγχρονου ήρωα, συνεχιστή και ενσαρκωτή της παράδοσης της «Ουράνιας Σερβίας». Το πλήθος τον επευφημούσε, ενώ κανείς μπορούσε να δει ανθρώπους να κρατούν αφίσες με τη μορφή του Μιλόσεβιτς, μαζί με εικόνες του πρίγκιπα Λαζάρου. Ο δημαγωγικός εθνικιστικός του λόγος ξεσήκωσε τα πλήθη, κυρίως λόγω των συνδέσεων που ο ίδιος έκανε μεταξύ της μάχης του Κοσόβου και των μαχών, είτε ηθικών, είτε ενόπλων που όφειλε να δώσει η Σερβία για να εξασφαλίσει την μελλοντική επιβίωση της. Μέσα από τους εορτασμούς της εξακοσιοστής επετείου της μάχης του Κοσόβου, ο Μιλόσεβιτς αναδείχτηκε σε αδιαμφισβήτητο πολιτικό και πνευματικό ηγέτη του σερβικού εθνικιστικού κινήματος²¹. Το συνολικό ρόλο του στην ανάδυση του εθνικισμού στη μετακομμουνιστική Σερβία, καθώς και λοιπούς παράγοντες που συνέβαλαν στην άνοδο του εθνικισμού στη χώρα θα εξετάσουμε ενδελεχώς στη συνέχεια της εργασίας μας.

Για την ώρα, όμως, είναι ενδιαφέρον να δούμε έναν άλλον μύθο της πρόσφατης σερβικής ιστορίας, ο οποίος εν πολλοίς ευθύνεται για την σύγκρουση του σερβικού με τον κροατικό εθνικισμό. Ο μύθος αυτός αναφέρεται στη «γενοκτονία» των Σέρβων από τους Κροάτες εθνικιστές Ustasa, οι οποίοι υπήρξαν συνεργάτες των Γερμανών κατά τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο, με αντάλλαγμα την αναγνώριση ανεξάρτητου Κροατικού κράτους. Ο μύθος αυτός σχετίζεται ιδιαίτερα με το στρατόπεδο συγκέντρωσης του Jasenovac, και τα εγκλήματα που έλαβαν εκεί χώρα κατά του σερβικού στοιχείου²².

Στην πραγματικότητα είναι μάλλον δύσκολο να διαχωρίσει κανείς τους θύτες και τα θύματα της πρώην Γιουγκοσλαβίας κατά τη διάρκεια του 2^{ου} Π.Π. με όρους εθνοτήτων. Τόσο οι Κροάτες εθνικιστές Ustasa, όσο και οι Σέρβοι εθνικιστές Chetnics είχαν συνεργαστεί με τον Γερμανικό στρατό κατοχής και είχαν προβεί σε εγκλήματα κατά των γειτόνων τους. Είναι επίσης αποδεδειγμένο ότι ούτε το σύνολο του Κροατικού, ούτε του Σερβικού λαού ήταν μέλη των οργανώσεων αυτών ή στήριζαν την εγκληματική τους δράση. Αντίθετα, είναι πλέον αποδεδειγμένο ότι και

²¹ Οπ.π και Bieber Florian: “Nationalist Mobilization and histories of Serb Suffering: The Kosovo Myth from 600th anniversary to the present”, *Rethinking History* 6:1 (2002), pp. 95-110

²² Judah Tim: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 2000, σελ. 124-130

από τις δύο εθνότητες υπήρξαν άτομα που και διαφώνησαν με αυτήν την πολιτική και προέβλεπαν αντίσταση κατά των Γερμανών, εντασσόμενοι σταδιακά στους Παρτιζάνους του Τίτο ή ακόμα και ενεργώντας αυτόνομα²³.

Μετά την απελευθέρωση της περιοχής από τους Γερμανούς και τη δημιουργία της Σοσιαλιστικής Ομοσπονδίας της Γιουγκοσλαβίας, το κομμουνιστικό καθεστώς του Τίτο έκανε μεγάλη προσπάθεια να υποβαθμίσει τις μαύρες αυτές σελίδες ενός αντιδραστικού όπως θεωρείτο εθνικισμού και να αναβαθμίσει την Γιουγκοσλαβική αντίσταση σε συνολική προσπάθεια του λαού της Γιουγκοσλαβίας. Τα εγκλήματα των Ustasa και των Chetnics αποσιωπήθηκαν, οι μνήμες όμως δεν έσβησαν²⁴.

Μετά το θάνατο του Τίτο και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, οι μνήμες αυτές ήλθαν στην επιφάνεια, προσαρμοσμένες εν πολλοίς στο εθνικιστικό πρόγραμμα και την ρητορική που αναπτυσσόταν στις επιμέρους δημοκρατίες. Ειδικότερα στη Σερβία, οι διανοούμενοι, συγγραφείς και ιστορικοί, ανέλαβαν μία μεγάλη προσπάθεια αναβάθμισης του κινήματος των Chetnics σε πατριωτικό απελευθερωτικό κίνημα και δαιμονοποίησης του αντίστοιχου κινήματος των Ustasa, ως ενός αντιδραστικού εθνικιστικού κροατικού κινήματος, το οποίο αποτέλεσε το προϊόν της συνεργασίας του κροατικού εθνικισμού με την καθολική εκκλησία, προς τον σκοπό εξαφάνισης του σερβικού στοιχείου και της ορθόδοξης πίστης, μέσω της καταδίωξης της ορθόδοξης σερβικής εκκλησίας. Επίσης, σημαντική ήταν η προσπάθεια που καταβλήθηκε προκειμένου να αποδειχθεί ότι οι Σέρβοι και όχι οι Κροάτες ήταν εκείνοι που συμμετείχαν μαζικά στο κίνημα των Παρτιζάνων του Τίτο και στην απελευθέρωση της Γιουγκοσλαβίας από τις δυνάμεις του Άξονα²⁵.

Στην διαμόρφωση και προώθηση αυτού του σύγχρονου μύθου καταδίωξης των Σέρβων συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό η μυθολογία που αναπτύχθηκε γύρω από το

²³ οπ.π. σελ. 124-130 και Banac Ivo: *The Fearful Asymmetry of War: The Causes and Consequences of Yugoslavia's Demise*, Daedalus, spring 1992, pp.141-174.

²⁴ Denich Bette: "Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideology and the Symbolic survival of Genocide", *American Ethnologist*, vol. 21, no2, May 1994, pp. 367-390. Doder Dusco: "Yugoslavia: New War, Old Hatreds", *Foreign Policy*, και Perica Vjekoslav: *Idols, Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, 2002, σελ.94-104, όπου εξηγείται με σαφήνεια η μεταπολεμική κατασκευή από τον Τίτο του πατριωτικού δόγματος της «αδελφοσύνης και ενότητας» του Γιουγκοσλαβικού λαού, ως απάντηση στον εθνικισμό και στις ιστορικές μνήμες των επιμέρους δημοκρατιών.

²⁵ McDonald Bruce David: *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester University Press, Manchester and New York, 2002, σελ. 151-152 και 162-165 και Hoepken Wolfgang: "War, Memory and Education in a fragmented society: The case of Yugoslavia", *East European Politics and Societies*, vol. 13, no.1, winter 1999, pp. 190-227. Επίσης: Andrews Luke: "Yugoslavia and the Perpetuation of Violent Nationalism", στο www.attaboy.ca/print/yugoslavia (26.09.2005).

στρατόπεδο του Jasenovac, και ειδικότερα ένα παιχνίδι αριθμών που στήθηκε σχετικά με τον ακριβή αριθμό των θυμάτων στο εν λόγω στρατόπεδο συγκέντρωσης, το οποίο ήταν απαραίτητο, προκειμένου να στηριχθεί η θεωρία περί γενοκτονίας των Σέρβων²⁶.

Για πολλούς Σέρβους, η αναγνώριση ενός μεγάλου αριθμού θανάτων ομοεθνών τους στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Jasenovac ήταν γεγονός κεντρικής σημασίας για την εθνική τους ταυτότητα και υπόσταση, καθώς κάτι τέτοιο θα αποδείκνυε ότι υπέφεραν σε μεγάλο βαθμό από μία κροατικής εμπνεύσεως γενοκτονία κατά τον 2^ο Π.Π. και ότι παρέμεναν ευάλωτοι σε έναν επιθετικό και γενοκτονικό κροατικό εθνικισμό ακόμα και σήμερα. Ο μύθος του Jasenovac ανταποκρίνεται στην κατηγορία των μύθων της «πτώσης» και «αποκατάστασης» και συνεπάγεται την ηθική υποχρέωση των Σέρβων, μέσω της δημιουργίας μίας διευρυμένης Σερβίας (όπως αυτή εκφράζεται από το όραμα της Μεγάλης Σερβίας) να προστατέψουν τους αδελφούς τους στις λοιπές δημοκρατίες από επιθετικούς και γενοκτόνους γείτονες²⁷.

Υπό αυτήν την έννοια, η κληρονομιά του 2^{ου} Π.Π. και ιδιαίτερα η θυματοποίηση των Σέρβων που συνεπαγόταν η αναγνώριση ενός υψηλού αριθμού θυμάτων στο εν λόγω στρατόπεδο συγκέντρωσης μπορούσε να δικαιολογήσει στα μάτια της σερβικής κοινωνίας τόσο τον πόλεμο με την Κροατία, όσο και την μεταγενέστερη σύγκρουση στην Βοσνία-Ερζεγοβίνη, με τη λογική ότι αυτές οι δύο πολεμικές συγκρούσεις διέθεταν έναν ιδιάζοντα αμυντικό χαρακτήρα για τη σερβική

²⁶ Γενικότερα στη Γιουγκοσλαβία, μετά το τέλος του 2^{ου} Π.Π. στήθηκε ένα παιχνίδι αριθμών σχετικά με τα θύματα τη ναζιστικής κατοχής. Η επιλογή της ηγεσίας του κομμουνιστικού κόμματος να υπερβάλει τον αριθμό των θυμάτων της ναζιστικής κατοχής, συνδυαζόμενη με την υποβάθμιση του τι πραγματικά συνέβη την περίοδο 1941-45, με αποτέλεσμα να μην υπάρξει αποδοχή των λαθών και επούλωση των πληγών, συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη μεταγενέστερη φιλολογία για τον ακριβή αριθμό των θυμάτων που οι εθνικιστές μελετητές αναγνώριζαν σε κάθε πλευρά. Για το ζήτημα αυτό βλ. Anzulovic Branimir: *Heavenly Serbia: From myth to genocide*, C. Hurst and Company, London, 1999, σελ. 99-109. Για το σύγχρονο παιχνίδι των αριθμών βλ. Ramet Sabrina: *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milosevic*, Westview Press, 2002, σελ.53-54, και Bulajic Milan: "Never Again: Genocide in the NHD: Ustashi genocide in the Independent State of Croatia (NDH) from 1941-1945, Belgrade, Serbian Ministry of Information, www.yugoslavia.com/Society_and_Law/Jasenovac/ndh.htm, όπου εμφανίζεται μία σχεδόν επίσημη ανάλυση για τον αριθμό των σέρβων θυμάτων της γενοκτονίας των Κροατών Ustasa.

²⁷ McDonald Bruce David: *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester University Press, Manchester and New York, 2002, σελ. 151-152 και Denich Bette: "Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideology and the Symbolic survival of Genocide", *American Ethnologist*, vol. 21, no2, May 1994, pp. 367-390. Επίσης: Anzulovic Branimir: *Heavenly Serbia: From myth to genocide*, C. Hurst and Company, London, 1999, σελ. 109-110, καθώς και Sells A. Michael: *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, 1998, σελ. 60-69.

πλευρά, καθώς τελικός στόχος τους ήταν να αποτραπεί μία νέα γενοκτονία κατά του σερβικού στοιχείου στην ευρύτερη περιοχή²⁸. Υπό αυτήν την έννοια, μπορούμε και να αντιληφθούμε τις διαπλοκές της τριαδικής σχέσης των ανταγωνιζόμενων εθνικισμών που αναφέρει ο Brubaker, αν αναλογιστούμε ότι π.χ. στην περίπτωση της Κροατίας έχουμε ένα κράτος υπό εθnicoποίηση, την ίδια την Κροατία, μία σημαντική σερβική μειονότητα και τον εθνικισμό της μητέρας πατρίδας, Σερβίας. Με δεδομένες λοιπόν τις παραστάσεις απειλής που δημιουργούσε στους Σέρβους σε σχέση με τους Κροάτες η κληρονομιά του 2^{ου} Π.Π. μπορούμε να αντιληφθούμε πως εξελίχθηκε η σύγκρουση μεταξύ των δύο κρατών.

Για το λόγο αυτό άλλωστε, ο μύθος του Jasenovac συντηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την ορθόδοξη σερβική εκκλησία, η οποία είχε υποφέρει πολύ κατά τη διάρκεια του 2^{ου} Π.Π. στα χέρια των Κροατών Ustasa και είχε τις μεγαλύτερες απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό. Για να κατανοήσει κανείς το τραύμα που κουβαλούσε η ορθόδοξη εκκλησία από την πολιτική των Ustasa δεν έχει παρά να ρίξει μία ματιά στους αριθμούς. Από τους 577 ορθόδοξους ιερείς που βρίσκονταν στο έδαφος του ανεξάρτητου Κροατικού κράτους (NDH) τον Απρίλιο του 1941, μέχρι το τέλος του ιδίου χρόνου δεν είχε παραμείνει κανείς. Τρεις ήταν στη φυλακή, 5 απεβίωσαν λόγω φυσικών αιτίων, 217 σκοτώθηκαν από τους Ustasa, 334 απελάθηκαν στη Σερβία και 18 είχαν ήδη καταφύγει στη Σερβία πριν ξεκινήσει η εκστρατεία εκκαθάρισης τους²⁹. Όσο υπερβολικό και αν χαρακτηρίσει κανείς αυτόν τον αριθμό, δεν μπορεί παράλληλα να αγνοήσει την επίπτωση που είχε στην μεταπολεμική παρουσία και ρητορική της ορθόδοξης σερβικής εκκλησίας.

Ταυτόχρονα, στο παιχνίδι των αριθμών και στην αναγνώριση του στρατοπέδου ως πεδίου μαρτυρίου για τους Σέρβους επιδόθηκαν συγγραφείς, ιστορικοί και γενικά οι διανοούμενοι. Μετά τη δεκαετία του 1980 εκδόθηκαν πολλές μελέτες από Σέρβους συγγραφείς, οι οποίοι αναφέρονταν σε αριθμούς σερβικών απωλειών στο στρατόπεδο που έφταναν από 700.000 μέχρι 1.700.000. Παράλληλα, ιδιαίτερη σημασία δόθηκε και στην «απόπειρα» των Κροατών να συγκαλύψουν την

²⁸ Denich Bette: "Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideology and the Symbolic survival of Genocide", *American Ethnologist*, vol. 21, no2, May 1994, pp. 367-390 και Mircovic Damir: "Ethnic Conflict and Genocide: Reflections on ethnic cleansing in the Former Yugoslavia", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol.548, *The Holocaust: Remembering for the future* (Nov. 1996), pp. 191-199.

²⁹ Ramet Sabrina: *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milosevic*, Westview Press, 2002, σελ. 104-105. Επίσης: Perica Vjekoslav: *Idols, Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, 2002, σελ.146-148

γενοκτονία, σε συνεργασία πάντα με την Καθολική Εκκλησία, γεγονός που σύμφωνα με το Σέρβο συγγραφέα Slobodan Kljatic αποδεικνυόταν από το γεγονός ότι οι κροατικές αρχές είχαν γκρεμίσει το ίδιο το στρατόπεδο κατά τη δεκαετία του 1950, «...ακολουθώντας προφανώς οδηγίες της κεντρικής διοίκησης στο Ζάγκρεμπ». Ταυτόχρονα, η σερβική γενοκτονία στα χέρια των Ustasa αποτυπώθηκε σε πολλές ακαδημαϊκές μελέτες και μυθιστορήματα, επηρεάζοντας ακόμα βαθύτερα τη σερβική κοινωνία και τις απόψεις της επί του θέματος³⁰.

Μέσα από τους δύο πιο πάνω μύθους της παλαιότερης και νεότερης σερβικής ιστορίας και της ερμηνείας τους, μέσω της ένταξης τους στο νέο εθνικιστικό περιβάλλον, μπορούμε να αντλήσουμε τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου σερβικού εθνικισμού, ως ενός μη ενσωματικού, αλλά διαχωριστικού εθνικισμού που βασίστηκε στον αποκλεισμό των άλλων και αυτοπροσδιορίστηκε αρνητικά σε σχέση με αυτούς³¹. Το εν λόγω χαρακτηριστικό του σερβικού εθνικισμού ενισχύθηκε από τις παραστάσεις καταδίωξης του σερβικού λαού, ενώ βασίστηκε και σε μία έννοια θυματοποίησης, η οποία και αποτέλεσε θεμέλιο λίθο του σύγχρονου σερβικού εθνικισμού³². Υπό αυτήν την έννοια, ο σερβικός εθνικισμός υπήρξε ιδιότυπος, καθώς οι ίδιοι οι Σέρβοι τον αντιλαμβάνονταν ως αμυντικό, σε σημείο που να θεωρούν ότι η επιθετική λογική της «Μεγάλης Σερβίας», η οποία θα ένωνε τους Σέρβους σε μία και την αυτή πατρίδα και η οποία εν πολλοίς ως εθνικιστικό πρόγραμμα διαπέρασε τη

³⁰ McDonald Bruce David: *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester University Press, Manchester and New York, 2002, σελ. 151-152, όπου δίνεται μία συνολική εικόνα της φιλολογίας που στηρίχθηκε στο παιχνίδι των αριθμών. Επίσης: Hoerpen Wolfgang: “War, Memory and Education in a fragmented society: The case of Yugoslavia, East European Politics and Societies, vol. 13, no.1, winter 1999, pp. 190-227, όπου φαίνεται πως η σερβική γενοκτονία στα χέρια των Κροατών πέρασε στα σχολικά βιβλία της μετακομμουνιστικής Σερβίας. Τέλος, για τους λόγους που οδήγησαν τον Τίτο στην καταστροφή του στρατοπέδου του Jasenovac, βλέπε Ignatieff Michael: *Blood and Belonging*, Vintage, 1994, σελ. 22-25, καθώς και Denich Bette: “Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideology and the Symbolic survival of Genocide”, *American Ethnologist*, vol. 21, no2, May 1994, pp. 367-390, όπου αναφέρεται η ανέγερση μνημείου στο χώρο ήδη από τη δεκαετία του 1960, ενώ εξηγείται και η βαθιά επίπτωση που είχε για τη σερβική κοινωνία και την στροφή της προς τον εθνικισμό η εκστρατεία μαζικής εκταφής των θυμάτων του 2^{ου} Π.Π. και επαναταφής τους εντός σερβικού εδάφους.

³¹ Για μία ανάλυση του εθνικισμού ως εργαλείου αποκλεισμού των άλλων βλέπε: Spencer Philip and Wollman Howard: *Nationalism, a critical introduction*, Sage Publications, London, 2003, σελ. 94-120. Επίσης αναφορικά με την κατασκευή των ταυτοτήτων στα μετά-κομμουνιστικά κράτη βλέπε Λυριντζής Χρήστος: *Σύγκριση και Ερμηνεία, Η πορεία και οι προοπτικές στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση*, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, 2001, σελ. 201-224.

³² Posa Christina: “Engineering hatred: The Roots of Contemporary Serbian Nationalism”, *Balkanista* 11, 1998, pp. 69-77 και Mikula Maja: “Nationalism and the Rhetoric of Exclusion”, *Southeast European Politics*, vol. 3, no. 1, June 2002, pp. 62-70.

σερβική πολιτική, οικονομική, πολιτιστική και κοινωνική πραγματικότητα ήδη από τη δεκαετία του 1980 διέθετε έναν καθαρά αμυντικό προσανατολισμό³³.

Οι παραστάσεις απειλής, μίσους κατά των Σέρβων και καταδίωξης τους στο πλαίσιο της πρώην Γιουγκοσλαβίας αποτυπώθηκαν σε μεγάλο βαθμό στο Μνημόνιο της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών, το οποίο συντάχθηκε το 1986 από μία ομάδα συντηρητικών σέρβων διανοούμενων και κομμάτια του οποίου διέρρεαν συνεχώς και ανεπίσημα στον σερβικό Τύπο. Το εν λόγω μνημόνιο κατέγραψε τις προκαταλήψεις του σερβικού εθνικισμού, οι οποίες εν πολλοίς καθόρισαν τη σχέση της Σερβίας με την Γιουγκοσλαβία ως σύνολο, με τις υπόλοιπες δημοκρατίες και εν τέλει με τον υπόλοιπο κόσμο. Οι προκαταλήψεις αυτές αφορούν επτά ζητήματα για τα οποία ο σερβικός εθνικισμός ζητούσε δικαίωση³⁴.

Το πρώτο υποστήριζε ότι η Γιουγκοσλαβία υπήρξε μία σερβική αυταπάτη, υπό την έννοια ότι οι Σέρβοι παρασύρθηκαν στην αποδοχή του Γιουγκοσλαβισμού και της κουλτούρας «της ενότητας και αδελφοσύνης», όντας οι μόνοι που πραγματικά αγαπούσαν τη Γιουγκοσλαβία, ενώ ταυτόχρονα τα άλλα έθνη προέβαιναν στη δημιουργία εθνικά ομοιογενών κρατών, εκμεταλλευόμενα την θυσία των Σέρβων κατά τον απελευθερωτικό αγώνα την εποχή του 2^{ου} Π.Π. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι Σέρβοι να απεκδυθούν εν πολλοίς της εθνικής τους ταυτότητας για να στηρίξουν την Γιουγκοσλαβία, χάνοντας μέσω αυτής της διαδικασίας περισσότερα από αυτά που εν τέλει κέρδισαν, με αποτέλεσμα την εποχή που γραφόταν το Μνημόνιο να θεωρούν ότι η Γιουγκοσλαβία χτίστηκε πάνω στο μαζικό τάφο των Σέρβων³⁵.

Το δεύτερο υποστήριζε ότι υπάρχει μία συνωμοσία κατά των Σέρβων. Οι συντάκτες του Μνημονίου τόνιζαν ότι καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της Γιουγκοσλαβίας, οι Σέρβοι υπήρξαν θύματα της συνωμοσίας της Comintern, της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών και των ηγετών της, του Κροάτη Γιοζίπ

³³ Σε σχέση με τη φύση του σερβικού εθνικισμού βλέπε Korac Maria: "Serbian Nationalism: Nationalism of my own people", *Feminist Review*, no. 45, *Thinking through Ethnicities* (Autumn 1993), pp. 108-112, όπου διατυπώνονται κάποιες παρατηρήσεις επί του θέματος καθώς και Colovic Ivan: *The Politics of Symbol in Serbia*, Hurst and Company, London, 2002, σελ. 7-12, 26, 35.

³⁴ Pestic Vesna: "Serbian Nationalism and the origins of the Yugoslav Crisis", στο www.usip.org/pubs/specialreports/early/pepic/pepic3.html. (16.03.2005) και Vujacic Veljiko: "Serbian Nationalism, Slobodan Milosevic and the origins of the Yugoslav War", στο www.balkan-archive.org.yu/politics/papers/history/vujacic.html (18.03.2005). Επίσης: Greenfield Liah and Chirot Daniel: "Nationalism and Aggression", *Theory and Society* 23, no. 1 (February 1994), κυρίως σελίδα 84 και Mihajlovic Kosta and Vasilije Krestic: "Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts: Answers to criticisms" στο www.balkan-archive.org.yu/kosta/memorandum/contents.html (26/09/2005).

³⁵ Miller Nick: "The children of Cain: Dobrica Cosic's Serbia", *East European Politics and Societies*, vol. 14, no. 2, 2000, pp. 268-287.

Μπροζ Τίτο και του Σλοβένου Edvard Kardeji, η οποία συνίστατο στην πολιτική και οικονομική αποδυνάμωση της Σερβίας και του περιορισμού της ισχύος της, ιδίως μέσω του Συντάγματος του 1974 βάσει του οποίου δόθηκε αυτονομία σε δύο περιοχές εντός του εδάφους της Σερβίας, το Κόσοβο και τη Βοϊβοδίνα³⁶.

Το τρίτο τόνιζε ότι η Σερβία είχε πέσει θύμα εκμετάλλευσης. Σύμφωνα με το Μνημόνιο, τη Σερβία εκμεταλλεύονταν οικονομικά η Κροατία και η Σλοβενία, γεγονός το οποίο εξηγούσε την οικονομική υστέρηση της Σερβίας, εντός του πλαισίου της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Μίας υστέρησης που, σύμφωνα πάντα με το Μνημόνιο, δεν οφειλόταν σε έλλειψη πόρων ή δυναμικής, αλλά στο γεγονός ότι η σερβική οικονομία υπήρξε σκοπίμως παραμελημένη με το σύνολο των επενδύσεων να κατευθύνονται από την ηγεσία του Ομοσπονδιακού κράτους προς την Κροατία και τη Σλοβενία. Στο σημείο αυτό, η προκατάληψη για την οικονομική εκμετάλλευση της Σερβίας συνδέεται με την προκατάληψη που αφορά τη Σερβία ως θύμα συνομοσίας του Κροάτη Τίτο και του Σλοβένου Kardeji³⁷.

Το τέταρτο ζήτημα αναγνώριζε τους Σέρβους ως τους μεγάλους χαμένους της Ιστορίας, καθώς παρά τη νικηφόρα συμμετοχή τους σε τόσους πολέμους δεν είχαν κατορθώσει να έχουν το ανάλογο κράτος. Στο σημείο αυτό, το Μνημόνιο υποστήριζε ότι οι Σέρβοι νικούν στον πόλεμο και χάνουν στην ειρήνη. Όλες οι πολεμικές επιτυχίες τους αναιρούνται εν καιρό ειρήνης και κυρίως μέσω των διαπραγματεύσεων που προηγούνται της σύναψης των συνθηκών ειρήνης. Υπό αυτήν την έννοια, οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι ήταν οι μόνοι που θυσίασαν τα ανεξάρτητα κράτη τους για τη δημιουργία της Γιουγκοσλαβίας, για να βρεθούν σαράντα χρόνια αργότερα χωρίς το κράτος που έπρεπε να διαθέτουν³⁸.

Το πέμπτο τόνιζε ότι οι Σέρβοι είναι εκτεθειμένοι στο μίσος που τρέφουν για αυτούς οι υπόλοιποι λαοί της Γιουγκοσλαβίας. Το ζήτημα του μίσους κατά των Σέρβων ήταν κεντρικής σημασίας για τους διανοούμενους και τους συντάκτες του Μνημονίου. Βασιζόταν δε στους μύθους που αναφέραμε προγενέστερα, αλλά και στις

³⁶ Banac Ivo: *The Fearful Asymmetry of War: The Causes and Consequences of Yugoslavia's Demise*, Daedalus, spring 1992, pp.141-174 και Hagan William: "The Balkans' Leathal Nationalisms", *Foreign Affairs*, vol. 78, no.4 (July 1998), όπως αναδημοσιεύτηκε στο www.mtholyoke.edu/acad/intrel/hagan.htm (16.03.2005).

³⁷ οπ.π. και Judah Tm: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 2000, σελ. 156-160. Επίσης: Miller Nick: "The children of Cain: Dobrica Cosic's Serbia", *East European Politics and Societies*, vol. 14, no. 2, 2000, pp. 268-287.

³⁸ Pesic Vesna: "Serbian Nationalism and the origins of the Yugoslav Crisis, στο www.usip.org/pubs/specialreports/early/pesic/pesic3.html. (16.03.2005) και Vujacic Veljiko: "Serbian Nationalism, Slobodan Milosevic and the origins of the Yugoslav War", στο www.balkan-archive.org.yu/politics/papers/history/vujacic.html (18.03.2005).

πολιτικές πραγματικότητες που διαμόρφωσε η κομμουνιστική εποχή. Απόκτησε δε αύξουσα σημασία όταν συνδέθηκε με την αυτονόμηση της περιοχής του Κοσόβου και την σταδιακή μείωση του πληθυσμού των Σέρβων σε αυτήν που παρατηρήθηκε τις δεκαετίες του 1960 και 1970 ως αποτέλεσμα της καταπίεσης και των διώξεων των Σέρβων από τους Αλβανούς και της δημογραφικής ανισορροπίας που δημιούργησε η σταδιακή αλβανοποίηση της περιοχής και η έκρηξη του ποσοστού γεννήσεων μεταξύ του αλβανικού στοιχείου. Τέλος, αναφέρεται και στα προβλήματα που αντιμετώπισε η ορθόδοξη σερβική εκκλησία στο Κόσοβο που θεωρείται λίκνο της σερβικής ορθόδοξης πίστης³⁹.

Το έκτο ζήτημα αναφερόταν στο γεγονός ότι οι Σέρβοι ήταν εκτεθειμένοι σε γενοκτονία. Έχουμε ήδη αναφερθεί στο ρόλο του μύθου του Jasenovac στη δημιουργία παραστάσεων απειλής για τους Σέρβους. Στο συγκεκριμένο σημείο δεν έχουμε να προσθέσουμε παρά το κάλεσμα, το οποίο ελάμβανε χώρα μέσω του Μνημονίου προς τις πολιτικές ελίτ της Σερβίας να αναλάβουν πρωτοβουλίες για να μην επαναληφθεί γενοκτονία του σερβικού πληθυσμού, ανάλογη με αυτήν του 2^{ου} Π.Π⁴⁰.

Τέλος, το έβδομο ζήτημα αφορούσε τη δημιουργία ενός ενιαίου κράτους για όλους τους Σέρβους. Όπως συχνά υποστηριζόταν εκείνη την εποχή οι Σέρβοι έχοντας κατά το παρελθόν εκτεθεί σε γενοκτονία, έχοντας ζήσει την οικονομική και πολιτική εκμετάλλευση, έχοντας υποστεί την ταπείνωση της διάσπασης του κράτους τους, μέσω της αναγνώρισης των δύο αυτόνομων περιοχών του Κοσόβου και της Βοϊβοδίνας από το Σύνταγμα του 1974, επιθυμούσαν πλέον να ζήσουν σε ένα κράτος εθνικά ομοιογενές, χωρίς εθνικά μίσση και εθνικά προβλήματα. Υπό αυτήν την έννοια, οι Σέρβοι επιθυμούσαν τη δημιουργία της «Μεγάλης Σερβίας» ως μία απάντηση στα

³⁹ Posa Christina: "Engineering hatred: The Roots of Contemporary Serbian Nationalism", *Balkanista* 11, 1998, pp. 69-77. Samardzic Slobodan: "Kosovo-Metohija: Political Aspect of the Problem", στο www.balkan-archive.org.yu/politics/papers/kosovo/samardzic_kosovo.html (12.04.2005). Επίσης: Anzulovic Branimir: *Heavenly Serbia: From myth to genocide*, C. Hurst and Company, London, 1999, σελ. 114-118, όπου γίνονται αναφορές για τις δημογραφικές ανατροπές στην περιοχή του Κοσόβου μετά τη δεκαετία του 1960 και για τις θεωρίες που συσχέτιζαν την αύξηση των γεννήσεων μεταξύ του Αλβανικού στοιχείου με μία δημογραφική συνομοσία που στόχευε να αλλάξει την πληθυσμιακή ισορροπία και να οδηγήσει σε σταδιακή αλβανοποίηση της περιοχής.

⁴⁰ Sells A. Michael: *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, 1998, σελ. 63, όπου περιγράφεται η περιφορά των οστών του Λαζάρου σε όλη τη Σερβία και την Ανατολική Βοσνία και γίνεται αναφορά στη σύνδεση των μύθων του Κοσόβου και του Jasenovac. Αναφέρει δε χαρακτηριστικά ο συγγραφέας ότι κατά την περιφορά στη Βοσνία γινόταν η κάτωθι αναφορά στους εχθρούς των Σέρβων που τους καταδίωκαν όλα αυτά τα χρόνια: «Θα κάνουμε το παν για να τσακίσουμε τη ράτσα τους και τους απογόνους τους, για να τους ξεχάσει ακόμα και η ιστορία». Επίσης: Posa Christina: "Engineering hatred: The Roots of Contemporary Serbian Nationalism", *Balkanista* 11, 1998, pp. 69-77.

ιστορικά τους προβλήματα, ως μία επιλογή ελευθερίας και δικαιοσύνης, η οποία θα οδηγούσε στην συγκέντρωση του σερβικού έθνους σε έναν ενιαίο πνευματικό, πολιτιστικό και οικονομικό χώρο, πέρα και πάνω από τα γεωγραφικά όρια της Σερβίας εκείνης της εποχής και ανεξάρτητα από τα μέχρι τότε αποδεκτά σύνορα. Οι Σέρβοι λοιπόν απέκτησαν την λογική ενός αναθεωρητικού κράτους, με τη δικαιολογία της επιβίωσης και της ιστορικής τους δικαίωσης⁴¹.

Τα εθνικιστικά ζητήματα, τα οποία έθετε το Μνημόνιο της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών και τα οποία έδωσαν την ώθηση για το άνοιγμα της συζήτησης για το εθνικό ζήτημα της Σερβίας στο πλαίσιο της Γιουγκοσλαβίας δεν θα είχαν τέτοια απήχηση στη σερβική κοινωνία και δεν θα καθόριζαν εν πολλοίς τις μεταγενέστερες εξελίξεις, εάν δεν υιοθετούνταν σταδιακά από τις πολιτικές ελίτ, από τον πρώην κομμουνιστή και όψιμο εθνικιστή ηγέτη της Σερβίας Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς, από την εκκλησία και άλλους θεσμικούς και εξωθεσμικούς παράγοντες⁴². Η μετατροπή των θέσεων που εκφράζονταν με το Μνημόνιο σε πολιτικό και κοινωνικό πρόγραμμα της μετακομμουνιστικής Σερβίας οφείλεται στις διαπλοκές όλων αυτών των παραγόντων, τον ρόλο των οποίων στη διαμόρφωση και προώθηση του σερβικού εθνικισμού καλούμαστε να αναλύσουμε στη συνέχεια της παρούσας εργασίας μας.

⁴¹ Judah Tim: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 2000, σελ. 156-160. Miller Nick: "The children of Cain: Dobrica Cosic' s Serbia", *East European Politics and Societies*, vol. 14, no. 2, 2000, pp. 268-287. Επίσης: Pesic Vesna: "Serbian Nationalism and the origins of the Yugoslav Crisis, στο www.usip.org/pubs/specialreports/early/pesic/pesic3.html. (16.03.2005) και Vujacic Veljiko: "Serbian Nationalism, Slobodan Milosevic and the origins of the Yugoslav War", στο www.balkan-archive.org.yu/politics/papers/history/vujacic.html (18.03.2005).

⁴² Banac Ivo: *The Fearful Asymmetry of War: The Causes and Consequences of Yugoslavia' s Demise*, Daedalus, spring 1992, pp. 141-174 και Hayden M. Robert: "Imagined Communities and real victims: Self Determination and ethnic cleansing in Yugoslavia", *American Ethnologist*, vol. 23, no.4 (November 1996), pp. 783-801. Korac Maria: "Serbian Nationalism: Nationalism of my own people", *Feminist Review*, no. 45, *Thinking through Ethnicities* (Autumn 1993), pp. 108-112.

Ο παράγοντας Μιλόσεβιτς και ο ρόλος του στην διάδοση του εθνικισμού και στην δημιουργία του οράματος της Μεγάλης Σερβίας.

Ο Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς υπήρξε η πολιτική φυσιογνωμία που κατόρθωσε να εκμεταλλευτεί όσο κανείς άλλος τη μεταβατική δεκαετία του 1980 για να ανέλθει στην εξουσία. Γεννημένος το 1941, από γονείς που αργότερα χώρισαν, μεγάλωσε στο Rozarevac με τη μητέρα και τον αδελφό του. Στη νεανική του ηλικία υπήρξε ένας ήσυχος νέος, σχετικά καλός μαθητής στο σχολείο και χωρίς ιδιαίτερα ενδιαφέροντα. Την περίοδο της εφηβείας του συνδέθηκε αισθηματικά με την μετέπειτα σύζυγο του Μιριάνα Μάρκοβιτς⁴³.

Τη ζωή του σημάδεψε η αυτοκτονία τόσο του πατέρα, όσο και της μητέρας του, ενώ ακόμα και η οικογενειακή ιστορία της γυναίκας του, η μητέρα της οποίας υπήρξε σημαίνον στέλεχος του κομμουνιστικού κόμματος, η οποία εκτελέστηκε από τους Γερμανούς και μετά θάνατον κατηγορήθηκε για προδοσία των συντρόφων της από το ΚΚΓ, μάλλον έπαιξε κάποιο ρόλο στην μετέπειτα πορεία του. Ο Μιλόσεβιτς εντάχθηκε στο Κομμουνιστικό Κόμμα ήδη από το 1959, όταν ήταν ακόμα μαθητής και υπήρξε αρκετά σκληροπυρηνικός κομμουνιστής, ενώ αργότερα όσο ήταν φοιτητής Νομικής στο Πανεπιστήμιο του Βελιγραδίου, έγινε ιδεολογικός γραμματέας της Πανεπιστημιακής Επιτροπής Βελιγραδίου. Μετά την αποφοίτηση του εργάστηκε σε διάφορα διευθυντικά πόστα και σταδιακά έγινε Πρόεδρος μίας από τις μεγαλύτερες τράπεζες του Βελιγραδίου⁴⁴.

Η πολιτική του καριέρα ξεκίνησε το 1984, όταν έγινε υπεύθυνος της Κομματικής Επιτροπής Πόλης του Βελιγραδίου. Το 1986, ο Μιλόσεβιτς που ακόμα θεωρείται σκληροπυρηνικός κομμουνιστής και πιστός οπαδός του Γιουγκοσλαβικού σοσιαλιστικού μοντέλου κατέλαβε τη θέση του αρχηγού του Σερβικού Κομμουνιστικού κόμματος⁴⁵.

Στις 24 Απριλίου του 1987 ο Μιλόσεβιτς έφτασε στο Kosovo Polje για να παρακολουθήσει μία συνάντηση της τοπικής επιτροπής του ΚΚΓ. Κατά τη διάρκεια

⁴³ Ramet Sabrina: *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milosevic*, Westview Press, 2002, σελ.308-310 και Djukic Slavoljub: *Milosevic and Markovic, a Lust for Power*, McGill-Queen's University Press, Canada 2001, σελ. 3-24.

⁴⁴ Thomas Robert: *Serbia Under Milosevic: Politics in the 1990s*, Hurst and Company, London, 1998, σελ. 44-51.

⁴⁵ Vujasic Veljko: "Serbian Nationalism, Slobodan Milosevic and the Origins of the Yugoslav War", *The Harriman Review*, vol. 8, no.4, December 1995, όπως έχει αναδημοσιευτεί στο www.balkan-archive.org.yu/politics/papers/history/vujacic.htm (18.03.2005)

της συνάντησης αυτής ξέσπασαν βίαιες διαδηλώσεις μεταξύ Σέρβων και των τοπικών αλβανικών αρχών. Τις διαδηλώσεις αυτές είχε οργανώσει ο ίδιος ο Μιλόσεβιτς, παρά ταύτα έδειξε να πιάνεται εξαπίνης από τη βιαιότητα των αντιδράσεων των αρχών. Στη συνέχεια παρενέβη με την περίφημη φράση του «κανείς δεν έχει το δικαίωμα να σας χτυπάει», ενώ δέχτηκε αντιπροσωπεία των διαδηλωτών με τους οποίους μίλησε επί μακρόν. Από εκείνη τη στιγμή ο Μιλόσεβιτς που επέδειξε τα πρώτα χαρακτηριστικά ενός χαρισματικού ηγέτη, ασπάστηκε μία εθνικιστική λογική και ταυτίστηκε με τον αγώνα των Σέρβων του Κοσόβου. Εκμεταλλευόμενος την αυξανόμενη απογοήτευση των πολιτών από το πολιτικό σύστημα, την διευρυνόμενη οικονομική κρίση και την πολιτική αναταραχή στο Κόσοβο κατόρθωσε να κερδίσει την αρχηγία του Κομμουνιστικού Κόμματος Σερβίας, ερχόμενος σε ευθεία αντιπαράθεση με τον μέντορα του Ivan Stambolic. Από τη στιγμή που ο Μιλόσεβιτς ανήλθε στην εξουσία, το ΚΚΣ έκανε μία στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών προς τον εθνικισμό⁴⁶.

Από το 1987 έως το 1989 οι οπαδοί του Μιλόσεβιτς οργάνωσαν έναν αριθμό διαδηλώσεων στη Βοϊβοδίνα και το Μαυροβούνιο, με καθαρά εθνικιστικό περιεχόμενο και κατόρθωσαν να αντικαταστήσουν τους εκεί αρχηγούς του Κ.Κ. με άλλους πιστούς στον Μιλόσεβιτς. Οι διαδηλώσεις αυτές και η γενικότερη αναταραχή που προκαλείτο από τους οπαδούς του Μιλόσεβιτς ονομάστηκαν «το συμβάν του λαού». Την ίδια εποχή ξεκινά και μία πολιτική σύγκρουση μεταξύ του επιθετικού εθνικισμού που προωθείται από τον Μιλόσεβιτς και του φιλελεύθερου και φιλοδυτικού, αλλά καθαρά αποσχιστικού προγράμματος της Σλοβενικής ηγεσίας⁴⁷.

Όλες αυτές οι εξελίξεις, γνωστές και ως «αντιγραφειοκρατική επανάσταση» ανέδειξαν έτι περαιτέρω την χαρισματική φυσιογνωμία του νέου ηγέτη, ο οποίος ερχόταν σε άμεση και αδιαμεσολάβητη επαφή με το λαό του και απεχθανόταν τη γραφειοκρατία και την τυποποιημένη δράση. Η ανάδειξη του όμως σε αδιαμφισβήτητο χαρισματικό ηγέτη έγινε κατά τους εορτασμούς της εξακοσιοστής επετείου της Μάχης του Κοσόβου το 1989. Ο λόγος που εκφώνησε εκείνη τη μέρα, μπροστά σε ένα ακροατήριο που ξεπερνούσε το ένα εκατομμύριο Σέρβους απ' όλη τη χώρα ήταν γεμάτος από εθνικιστικά μηνύματα, τα οποία επικοινωνούσε στο κοινό

⁴⁶ Thomas Robert: *Serbia Under Milosevic: Politics in the 1990s*, Hurst and Company, London, 1998, σελ. 44-51 και Malesevic Sinisa: *Ideology, Legitimacy and the New State: Yugoslavia, Serbia and Croatia*, Frank Cass, London, 2002, σελ. 172-184.

⁴⁷ Οπ.π. σελ. 44-51 και Gagnon V.P.Jr: "Ethnic Nationalism and International Conflict: The Case of Serbia", *International Security*, vol. 19, no. 3 (winter 1994-1995), pp. 130-166.

του με ένα απλό και σύντομο τρόπο, χρησιμοποιώντας φράσεις όπως: «Η Σερβία πρέπει να είναι ενωμένη, αλλιώς δεν θα υπάρχει Σερβία»⁴⁸.

Τα επόμενα χρόνια, ο Σέρβος Πρόεδρος προσάρμοζε την πολιτική του ατζέντα στις ανάγκες της στιγμής, αποφεύγοντας τεχνηέντως να δώσει το στίγμα της πολιτικής του, ούτως ώστε να είναι αποδεκτός σε ολόένα και μεγαλύτερο μέρος της σερβικής κοινωνίας. Εντούτοις, ήταν εμφανές ότι είχε υιοθετήσει τον εθνικισμό ως ιδεολογία κινητοποίησης της σερβικής κοινωνίας και νομιμοποίησης του καθεστώτος που ο ίδιος επέβαλε μέσω των εκλογών του 1990, οι οποίες τον ανέδειξαν σε αδιαμφισβήτητο ηγέτη της Σερβίας⁴⁹.

Ο Μιλόσεβιτς, όντας ο μόνος πολιτικός που είχε αντιληφθεί το κενό εξουσίας που είχε αφήσει ο θάνατος του Τίτο και επηρεασμένος βαθιά από τη γυναίκα του, η οποία επιθυμούσε με κάθε τρόπο ο Μιλόσεβιτς να ανέλθει και να διατηρηθεί στην εξουσία, ανέλαβε ένα μεγαλεπήβολο εθνικιστικό σχέδιο, την δημιουργία της Μεγάλης Σερβίας, της ένωσης δηλαδή όλων των Σέρβων σε ένα και το αυτό κράτος. Καθώς ο στόχος αυτός παρουσιαζόταν ως το όνειρο όλων των Σέρβων από την εποχή της καθόδου τους στη Βαλκανική χερσόνησο έως τη σύγχρονη εποχή, η πραγματοποίησή του θα αποκτούσε τις διαστάσεις ενός θαύματος. Οι αρχικές επιτυχίες του Μιλόσεβιτς, ο οποίος κατήργησε την αυτονομία του Κοσόβου και της Βοϊβοδίνας, ήταν ένα σημάδι ότι το όνειρο της Μεγάλης Σερβίας ήταν πλέον ένας εφικτός στόχος. Ο Μιλόσεβιτς ήταν λοιπόν αποδεκτός από το μεγαλύτερο μέρος της σερβικής κοινωνίας, ως ο ηγέτης που ένωσε τη Σερβία, προστάτεψε τους Σέρβους του Κοσόβου, ενώ, μετά την απόσχιση και αναγνώριση της ανεξαρτησίας της Σλοβενίας και της Κροατίας, ήταν αυτός που αναλαμβάνοντας την κινητοποίηση και τη σύγκρουση έδωσε στους Σέρβους τη χαμένη τους αξιοπρέπεια⁵⁰.

Ο Μιλόσεβιτς μεταξύ του 1990 και του 1996 κυβέρνησε τη Σερβία και μετά το 1992 εν τοις πράγμασι και την ΟΔΓ που αποτελείτο από τη Σερβία και το Μαυροβούνιο, με μία μορφή δημοψηφισματικής δημοκρατίας. Ελέγχοντας σχεδόν

⁴⁸ Vujasic Veljko: “Serbian Nationalism, Slobodan Milosevic and the Origins of the Yugoslav War”, The Harriman Review, vol. 8, no.4, December 1995, όπως έχει αναδημοσιευτεί στο www.balkan-archive.org.yu/politics/papers/history/vujacic.htm (18.03.2005) και Mikula Maja: “Nationalism and the Rhetoric of Exclusion”, Southeast European Politics, vol. 3, no. 1, June 2002, pp. 62-70.

⁴⁹ Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ. 34-44 και

⁵⁰ Djukic Slavoljub: *Milosevic and Markovic, a Lust for Power*, McGill-Queen's University Press, Canada 2001, σελ. 27-30 και Malesevic Sinisa: *Ideology, Legitimacy and the New State: Yugoslavia, Serbia and Croatia*, Frank Cass, London, 2002, σελ. 172-184. Επίσης: Dallago Bruno-Uvalic Milica: “The Distributive Consequences of Nationalism: The case of former Yugoslavia”, *Europe-Asia Studies*, vol. 50, no. 1 (January, 1998), pp. 71-90.

απόλυτα το μεγαλύτερο μέρος των ΜΜΕ, εκμεταλλευόμενος την κατακερματισμένη αντιπολίτευση και το εθνικιστικό πρόγραμμα διαφόρων αντιπάλων του, προχώρησε σε εφήμερες συμμαχίες και διαπλοκές με διάφορους θεσμικούς και εξωθεσμικούς παράγοντες στη Σερβία, όπως η εκκλησία, οι διανοούμενοι και οι παραστρατιωτικές ομάδες, προκειμένου να διατηρηθεί στην εξουσία⁵¹.

Ο δημαγωγικός, λαϊκιστικός και εθνικιστικός του λόγος φάνηκε να αποτελεί τη μόνη αξιόπιστη λύση για τη Σερβία των αρχών του 1990. Στα μάτια των Σέρβων το καθεστώς Μιλόσεβιτς ήταν υπεύθυνο για σωρεία επιτυχιών, όπως η αντιγραφειοκρατική επανάσταση, η ένωση της Σερβίας, η προστασία των Σέρβων του Κοσόβου, η ένωση των Σέρβων σε ένα κράτος, η νίκη στις συγκρούσεις με Κροατία και Βοσνία, η αντίσταση στις κυρώσεις του ΟΗΕ και εν τέλει η υπογραφή της συνθήκης του Dayton⁵².

Ο Μιλόσεβιτς κάνοντας έκκληση στα συναισθήματα γενναιότητας και ανδρείας των Σέρβων και τονίζοντας την αγάπη τους για ελευθερία ενέπλεξε τη σερβική κοινωνία σε δύο αιματηρούς πολέμους στην Κροατία αρχικά και στη Βοσνία Ερζεγοβίνη αργότερα. Υποσχόμενος στους Σέρβους την αναβίωση του βασιλείου του Τσάρου Dusan, ο Μιλόσεβιτς κατόρθωσε να ελέγξει τον εθνικισμό των Σέρβων και να τον προσαρμόσει στους δικούς του πολιτικούς σκοπούς. Οι αρχικές επιτυχίες στα θέατρα επιχειρήσεων στην Κροατία και Βοσνία του εξασφάλισαν την αποδοχή του από τη σερβική κοινωνία, ενώ η επιβολή κυρώσεων από τον ΟΗΕ κατά της ΟΔΓ το 1992 συνέβαλε στην περαιτέρω συσπείρωση των Σέρβων γύρω από το πρόσωπο του χαρισματικού ηγέτη τους, ο οποίος υποστήριζε θερμά ότι οι επαφές της Σερβίας με τη Δύση δεν θα μπορούσαν να γίνονται εις βάρος της εθνικής αξιοπρέπειας του λαού του⁵³.

Το 1994, οπότε και ο Μιλόσεβιτς αντιλήφθηκε το αδιέξοδο του πολέμου στη Βοσνία δεν είχε καμία τύψη στο να εγκαταλείψει τους Σέρβους της Βοσνίας στη

⁵¹ Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004,σελ. 54-55 και Pestic Vesna: "Serbian Nationalism and the origins of the Yugoslav Crisis, στο www.usip.org/pubs/specialreports/early/pestic/pestic3.html. (16.03.2005). Επίσης: Gagnon V.P.Jr: "Ethnic Nationalism and International Conflict: The Case of Serbia", *International Security*, vol. 19, no. 3 (winter 1994-1995), pp. 130-166.

⁵² Malesevic Sinisa: *Ideology, Legitimacy and the New State: Yugoslavia, Serbia and Croatia*, Frank Cass, London, 2002, σελ. 172-184. Popov Neboja: *Ο Σερβικός Λαϊκισμός: Από περιθωριακό σε Κυρίαρχο φαινόμενο*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, 1994, σελ. 69-95.

⁵³ Οπ.π., σελ. 172-184 Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ.86-89. Επίσης: Vujasic Veljko: "Historical Legacies, Nationalist Mobilization and Political Outcomes in Russia and Serbia: A weberian view", *Theory and Society*, vol. 25, no. 6 (December 1996), pp. 763-801.

μοίρα τους και να εμπλακεί σε μία διαδικασία συνεννόησης με τη μέχρι τότε μισητή Δύση, προκειμένου να υπογραφεί συνθήκη ειρήνευσης στην περιοχή. Ο εχθρός της Δύσης μετατράπηκε εν μία νυκτί σε παράγοντα ειρήνευσης και σταθερότητας στην περιοχή των Βαλκανίων, αναγκάζοντας την σερβοβοσνιακή πλευρά να υπογράψει μία συνθήκη ειρήνης, η οποία της επέβαλε επαχθείς όρους, ενώ ο ίδιος μετά και την τελική συμφωνία στο Dayton επέστρεψε θριαμβευτής στη Σερβία, καθώς τα ελεγχόμενα από το καθεστώς Μιλόσεβιτς MME είχαν πείσει εν πολλοίς τη σερβική κοινωνία για την ανάγκη ειρήνευσης, η οποία θα δημιουργούσε ένα καλύτερο μέλλον για τη Σερβία⁵⁴.

Υπό το πρίσμα αυτό, παρατηρεί κανείς ότι ο Μιλόσεβιτς δεν υπήρξε ποτέ συνεπής εθνικιστής, αλλά ένας κυνικός καιροσκόπος, ο οποίος χρησιμοποίησε τον εθνικισμό ως ιδεολογικό εργαλείο και μέσο νομιμοποίησης του καθεστώτος του. Όταν ο ίδιος πίστεψε ότι κινδύνευε να χάσει την εξουσία υπό το βάρος των οικονομικών και κοινωνικών αδιεξόδων που δημιουργούσε ο συνεχιζόμενος πόλεμος στη Βοσνία δεν δίστασε να παρατήρει την εθνικιστική ρητορική του για να αναδειχτεί σε παράγοντα σταθερότητας και ειρήνευσης στην περιοχή. Χαρακτηριστική, άλλωστε έπ' αυτού είναι και η φράση που φέρεται να έχει πει στο συνεργάτη του Borislav Jovic το 1995 ότι εάν κατάφερναν να φέρουν την ειρήνη στην περιοχή θα κυβερνούσαν για είκοσι χρόνια ακόμα⁵⁵.

Στην μέχρι τότε εθνικιστική ρητορική του ο Μιλόσεβιτς είχε βρει πολλούς συμμάχους. Αρχικά, την Ορθόδοξη Σερβική εκκλησία, η οποία στο πρόσωπο του είχε αναγνωρίσει ένα χαρισματικό ηγέτη που θα μπορούσε να πραγματώσει το όραμα της Μεγάλης Σερβίας. Ο Μιλόσεβιτς, ο οποίος δεν ήταν θρήσκος, εκμεταλλεύτηκε το εθνικιστικό πρόγραμμα της εκκλησίας προς όφελος του, ενώ οι σχέσεις τους διαρρήχθηκαν μόνο μετά την υπογραφή της συνθήκης του Dayton. Επίσης, πιστοί αρωγοί στην προσπάθεια του υπήρξαν οι συντηρητικοί διανοούμενοι της εποχής με τους οποίους ο Μιλόσεβιτς φλέρταρε ήδη από την εποχή που προσπαθούσε να ανέλθει στην εξουσία. Τα γραπτά και οι θέσεις τους παρείχαν στο Μιλόσεβιτς τα κατάλληλα ιδεολογικά εργαλεία για την προώθηση του εθνικιστικού του προγράμματος. Άλλωστε, κάποιοι διανοούμενοι της εποχής είχαν τέτοιες διαπλοκές με το καθεστώς, ώστε μετά το 1994 έφτασαν να υποστηρίζουν με τις τοποθετήσεις

⁵⁴ Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ.86-89 και 103-112.

⁵⁵ Οπ.π. 179.

τους την ανάγκη ειρήνευσης στη Βοσνία και να νομιμοποιούν τις κινήσεις και τις επιλογές του Μιλόσεβιτς προς αυτήν την κατεύθυνση⁵⁶.

Επίσης, ο Μιλόσεβιτς είχε κατορθώσει να επιβιώσει από αμφισβητούμενες συμμαχίες με υπερεθνικιστές αντιπάλους του, όπως ο Seselji και από μαζικές διαδηλώσεις της αντιπολίτευσης κατά της κυβέρνησης του το 1991. Ο Μιλόσεβιτς παρέμεινε στην εξουσία εκμεταλλευόμενος σε μεγάλο βαθμό τον κατακερματισμό του πολιτικού συστήματος και την αδυναμία της αντιπολίτευσης να αρθρώσει συνεπή πολιτικό λόγο. Στις εκλογές του 1996 κατηγορίες για νοθεία του αποτελέσματος που στερούσαν την αντιπολίτευση από θέσεις που είχε κερδίσει οδήγησαν για μία ακόμα φορά σε μαζικές διαδηλώσεις κατά του καθεστώτος. Ο Μιλόσεβιτς κατόρθωσε να ελέγξει τη δυναμική τους, αναλαμβάνοντας να δώσει στην αντιπολίτευση αυτό που ζητούσε, χωρίς όμως να αποδεχτεί τη νοθεία που είχε γίνει και να αναλάβει τις ευθύνες που του αναλογούσαν. Στη συνέχεια απεσύρθη τεχνηέντως από την πολιτική арένα της Σερβίας, αναλαμβάνοντας τη θέση του Προέδρου της ΟΔΓ, από την οποία ευελπιστούσε να ελέγχει τις εξελίξεις⁵⁷.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι ο καιροσκοπισμός του Μιλόσεβιτς, η βαθιά επιρροή της συζύγου του και ο κνισμός του χαρακτήρα του έθεσαν σε τροχιά μία πολιτική διαδικασία, η οποία μέσω του εθνικισμού και του οράματος της Μεγάλης Σερβίας, εξασφάλισαν την άνοδο του στην εξουσία, ενώ η εκμετάλλευση του κατακερματισμένου πολιτικού συστήματος και άλλων θεσμικών και εξωθεσμικών παραγόντων, καθώς και η έλλειψη μιας ενεργούς κοινωνίας πολιτών επέτρεψαν στον Μιλόσεβιτς να προσαρμόζει την πολιτική του ατζέντα στις ανάγκες της στιγμής, να δημιουργεί οράματα και μετά να τα εγκαταλείπει χωρίς κανένα κόστος, με μόνο σκοπό την παραμονή του στην εξουσία.

⁵⁶ Vujasic Veljko: “Serbian Nationalism, Slobodan Milosevic and the Origins of the Yugoslav War”, The Harriman Review, vol. 8, no.4, December 1995, όπως έχει αναδημοσιευτεί στο www.balkan-archive.org.yu/politics/papers/history/vujacic.htm (18.03.2005) και Sells A. Michael: *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, 1998, σελ. 87.

⁵⁷ Magas Branka: “End of the Road for Slobodan Milosevic?” στο www.barnsdle.demon.co.uk/bosnia/serbia2.html (12.04.2005) και Thomas Robert: *Serbia Under Milosevic: Politics in the 1990s*, Hurst and Company, London, 1998, σελ.136-142 και 285-318. Επίσης: Cohen Lenard: “Nationalism, the Kosovo Crisis and Political Change in Serbia”, στο www.wilsoncenter.org/index

Πολιτική Κοινωνία: Πολιτικά κόμματα, αντιπολίτευση στο καθεστώς Μιλόσεβιτς και πολιτική κουλτούρα της εποχής.

Το πολυκομματικό σύστημα στη Σερβία ήταν προϊόν των πολιτικών εξελίξεων του 1987-1989. Με τη Γιουγκοσλαβία στα πρόθυρα της κατάρρευσης η διαδικασία σχηματισμού κομμάτων στη Σερβία έλαβε ανεξέλεγκτες διαστάσεις ήδη από τις αρχές του 1990. Κόμματα και λοιποί πολιτικοί σχηματισμοί χωρίς προγραμματική σταθερότητα και σαφές ιδεολογικό στίγμα εμφανίζονταν από το πουθενά. Σημαντικότερη παρουσία και αξιόλογη οργάνωση είχαν διάφορα εθνικιστικά κόμματα και κόμματα του κέντρου, με δημοκρατικό προσανατολισμό. Ο Μιλόσεβιτς, ο οποίος είχε ήδη προχωρήσει στη δημιουργία ενός νέου σοσιαλιστικού κόμματος του SPS, άρχισε να δέχεται σοβαρές πιέσεις για τη διεξαγωγή των πρώτων πολυκομματικών εκλογών, στα πρότυπα των εκλογών που είχαν ήδη διεξαχθεί στη Σλοβενία και στην Κροατία⁵⁸.

Αντιμετωπίζοντας τον πολυκομματισμό ως αναγκαίο κακό στην νέα πολιτική πραγματικότητα που διαμορφωνόταν εντός της θνήσκουσας Γιουγκοσλαβίας, ο Μιλόσεβιτς, μετά και την αυξανόμενη πίεση που δεχόταν από τη νέο-διαμορφωθείσα αντιπολίτευση αναγκάστηκε να δεχτεί τη διενέργεια των πρώτων πολυκομματικών εκλογών, προβαίνοντας παράλληλα σε έναν τακτικό ελιγμό, ο οποίος προέβλεπε την ψήφιση νέου Συντάγματος για την Σερβία και σε αώτερο χρόνο τη διεξαγωγή εκλογών. Υπό την πίεση της αντιπολίτευσης που επιθυμούσε αντεστραμμένη την όλη διαδικασία, έθεσε το θέμα σε δημοψήφισμα, χρησιμοποιώντας όλη του την επιρροή για να εξασφαλίσει ότι πριν από τις εκλογές θα ψηφιζόταν το Σύνταγμα. Μέσα από την κρατική προπαγάνδα έπεισε τους Σέρβους ότι το σημαντικότερο διακύβευμα σχετικά με την ψήφιση Συντάγματος ήταν η διασφάλιση της ίδιας της ενότητας της Σερβίας και έτσι εξασφάλισε με συντριπτική πλειοψηφία την ψήφιση Συντάγματος, το οποίο έδινε αυξημένες εξουσίες στον Πρόεδρο της Σερβίας, μειώνοντας παράλληλα τις εξουσίες του Κοινοβουλίου, μέσω της διαδικασίας θέσπισης Προεδρικού βέτο σε όλες τις αποφάσεις του Κοινοβουλίου⁵⁹.

Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Μιλόσεβιτς εξασφάλισε όχι μόνο την παραμονή του στην εξουσία, αλλά και ένα αποδυναμωμένο κοινοβουλευτικό σύστημα, το οποίο σε

⁵⁸ Ramet Sabrina: *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milosevic*, Westview Press, 2002, σελ. 35-46.

⁵⁹ Thomas Robert: *Serbia Under Milosevic: Politics in the 1990s*, Hurst and Company, London, 1998, σελ. 69-79.

περιόδους κρίσης θα έθετε υπό την ομηρία του Προέδρου τους λοιπούς πολιτικούς δρώντες. Μετά την ψήφιση του Συντάγματος προκηρύχθηκαν οι πρώτες πολυκομματικές εκλογές στις οποίες συμμετείχε πληθώρα κομμάτων. Οι εκλογές αυτές διεξήχθησαν σε ένα περιβάλλον αστάθειας και ανασφάλειας. Μέχρι και τη διεξαγωγή τους ουδείς γνώριζε εάν θα επρόκειτο για δίκαιες εκλογές και εάν το κυβερνών κόμμα θα αποδεχόταν τα αποτελέσματα. Ταυτόχρονα, τα διάφορα κόμματα της αντιπολίτευσης, μέσα από την έλλειψη οργάνωσης και την διάσπαση τους, απειλούσαν να μπούκοτάρουν τις εκλογές, δημιουργώντας περαιτέρω ανασφάλεια στο εκλογικό σώμα⁶⁰.

Από τις εκλογές του 1990 το SPS και ο Μιλόσεβιτς αναδείχθηκαν αδιαμφισβήτητοι νικητές, ενώ η αντιπολίτευση δεν κατόρθωσε να λάβει σημαντική κοινοβουλευτική δύναμη. Αυτό οφειλόταν τόσο στη συρρικνωμένη εκλογική βάση των κομμάτων της αντιπολίτευσης, τα οποία εν πολλοίς αντλούσαν τους ψηφοφόρους τους από τις αστικές περιοχές, τους νέους και τα πλέον μορφωμένα στρώματα του πληθυσμού, με αποτέλεσμα να έχουν μία πολύ μικρή εκλογική βάση στην κατά βάση αγροτική σερβική κοινωνία, όσο και στο γεγονός ότι το SPS διέθετε ήδη την εξουσία και μπορούσε να εκμεταλλευτεί τις δομές και τους μηχανισμούς της (π.χ. πρόσβαση στα ΜΜΕ), για να εξασφαλίσει την εκλογική του νίκη⁶¹.

Η αποτυχία της αντιπολίτευσης να χειραφετηθεί και να επιτύχει μία εκλογική νίκη ή τουλάχιστον να εξασφαλίσει ένα μεγάλο ποσοστό εδρών οδήγησε τα κόμματα της αντιπολίτευσης σε μία ενδοσκόπηση, ενώ προκάλεσε τριγμούς στα θεμέλια τους και οδήγησε κάποια από αυτά σε διάλυση ή ανακατατάξεις. Η φυσιογνωμία των κομμάτων που συμμετείχαν στις εκλογές ήταν συγκεχυμένη, καθώς πέρα από αυτά με καθαρό εθνικιστικό προσανατολισμό τα περισσότερα δεν είχαν καταφέρει να ορίσουν το ιδεολογικό τους προφίλ. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα κόμματα της αντιπολίτευσης να μην κατορθώσουν να αρθρώσουν ένα σοβαρό αντιπολιτευτικό λόγο, ούτε και στις διαδηλώσεις του Μαρτίου που ακολούθησαν κατά του καθεστώτος Μιλόσεβιτς, με

⁶⁰ Gordy D. Eric: *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 1999, σελ. 24-34 και Sekelj Laslo: "Parties and Elections: The Federal Republic of Yugoslavia. Change without transformation", *Europe-Asia Studies*, vol. 52, no. 1 (January 2000), pp. 57-75.

⁶¹ Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ.56-60.

αποτέλεσμα αυτές οι διαδηλώσεις να αναδείξουν για μία ακόμα φορά τον Μιλόσεβιτς ως πρωταγωνιστή του πολιτικού παιχνιδιού⁶².

Από το σημείο αυτό και καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, η αντιπολίτευση δεν κατόρθωσε να κερδίσει καμία εκλογική διαδικασία. Η επιλογή του καθεστώτος Μιλόσεβιτς να εμπλακεί στους πολέμους της Κροατίας και της Βοσνίας ρίζοσπαστικοποίησαν σε μεγάλο βαθμό την σερβική κοινωνία και συσπείρωσαν το εκλογικό σώμα γύρω από τις πολικές του επιλογές. Η αντιπολίτευση στερούμενη σαφούς ιδεολογικού στίγματος και συνεπούς πολιτικού λόγου απέτυχε να κινητοποιήσει τους Σέρβους προς μία αντιπολεμική λογική, ενώ στην προσπάθεια της να επιβιώσει στο πολιτικό περιβάλλον που δημιουργούσε το καθεστώς Μιλόσεβιτς υιοθέτησε και η ίδια κατά καιρούς μία εθνικιστική λογική για να τραβήξει μέρος του εκλογικού σώματος, το οποίο υποστήριζε τον Μιλόσεβιτς⁶³.

Παράλληλα, στερούμενη ισχυρών πόρων και όντας εν πολλοίς αποκλεισμένη από τα ελεγχόμενα από την κυβέρνηση ΜΜΕ, δεν μπόρεσε να διευρύνει την εκλογική της βάση. Ο πόλεμος έδωσε την ευκαιρία στο καθεστώς Μιλόσεβιτς να διαβάλλει συνεχώς τους πολιτικούς του αντιπάλους ως εθνικούς προδότες ή μειοδότες και οι Σέρβοι που σε μεγάλο βαθμό είχαν υιοθετήσει το όραμα της Μεγάλης Σερβίας επηρεάζονταν από τους αυτούς τους χαρακτηρισμούς. Παράλληλα, μέσω της δημιουργίας κομμάτων δορυφόρων, της πολιτικής των επιλεκτικών συμμαχιών με ακραίους και αντιδραστικούς πολιτικούς όπως ο Seselji και μέσω της εκλογικής νοθείας το καθεστώς εξασφάλιζε την αναπαραγωγή του και την παραμονή του στην εξουσία⁶⁴.

Στις εξελίξεις αυτές τα κόμματα της αντιπολίτευσης δυστυχώς φάνηκαν κατώτερα των περιστάσεων. Πολλές φορές αποδέχθηκαν την ήττα τους με απάθεια, παρά το γεγονός ότι γνώριζαν ή τουλάχιστον υποψιάζονταν την εκλογική νοθεία. Για την απάθεια τους και την έλλειψη δυναμικής αντίδρασης στο καθεστώς Μιλόσεβιτς

⁶² Thomas Robert: *Serbia Under Milosevic: Politics in the 1990s*, Hurst and Company, London, 1998, σελ. 69-79 και Gordy D. Eric: *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 1999, σελ. 24-34.

⁶³ Thomas Robert: *Serbia Under Milosevic: Politics in the 1990s*, Hurst and Company, London, 1998, σελ. 119-129 και Judah Tim: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 2000, σελ. 174. Επίσης: Pavlovic Srdja: "My private Jew: Notes on the New Balkan Nationalism and the Rationalization of hatred in former Yugoslavia" στο www.columbia.edu/cu/sipa/REGIONAL/ECE/vol4no3/newnationalism.pdf (25.09.2005)

⁶⁴ Gordy D. Eric: *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 1999, σελ. 24-34 και Cohen Lenard: "Nationalism, the Kosovo Crisis and Political Change in Serbia", στο www.wilsoncenter.org/index

είχαν πολλές δικαιολογίες, όπως το ότι ο Μιλόσεβιτς έλεγχε όλους τους μηχανισμούς, ότι δεν σεβόταν τη δημοκρατική διαδικασία και τους κανόνες του παιχνιδιού και ότι τα πενιχρά οικονομικά τους μέσα δεν τους επέτρεπαν να αντισταθούν στα τεκταινόμενα. Χωρίς κανείς να μπορεί να μειώσει τη σημασία αυτών των παραγόντων για την αποτυχία της αντιπολίτευσης και την αδύναμη θέση της καθόλη τη δεκαετία του 1990, δεν μπορεί παράλληλα να μην τονίσει ότι η παραμονή του καθεστώτος Μιλόσεβιτς στην εξουσία ήταν αρκετά βολική για τους ηγέτες της αντιπολίτευσης. Αυτό συνέβαινε τόσο γιατί εξασφάλιζε την πολιτική τους παρουσία, όσο και γιατί τα περισσότερα από τα κόμματα της αντιπολίτευσης δεν είχαν διαμορφώσει πολιτικά προγράμματα, ικανά να αποτελέσουν αξιόπιστη πρόταση για την αναμόρφωση της Σερβίας και την έξοδο της από τη συνεχιζόμενη κρίση που προκαλούσε ο πόλεμος και η κατάρρευση της οικονομίας εξαιτίας των διεθνών κυρώσεων κατά της Σερβίας και της ανύπαρκτης οικονομικής πολιτικής του καθεστώτος⁶⁵.

Χαρακτηριστικό δε έπ' αυτού είναι το γεγονός ότι ακόμα και μετά τη μεγάλη νοθεία των εκλογών του 1996 που αποστέρησε την αντιπολίτευση από τις θέσεις που όφειλε να καταλάβει στις πόλεις και εξαιτίας της οποίας ξέσπασαν σημαντικές και σχεδόν ανεξέλεγκτες διαδηλώσεις, η αντιπολίτευση δέχτηκε να έρθει σε συμφωνία με τον Μιλόσεβιτς με μόνο αίτημα να της επιστραφούν οι θέσεις αυτές και δεν αποπειράθηκε καν να εκμεταλλευτεί τη λαϊκή δυσαρέσκεια προς την κατεύθυνση της πολιτικής αλλαγής⁶⁶.

Όσον αφορά στο ιδεολογικό στίγμα των κομμάτων, είναι χρήσιμο για την παρούσα εργασία να αναφερθούμε στα εθνικιστικά κόμματα, τα οποία δημιουργήθηκαν ήδη από το 1991. Τα πιο σημαντικά είναι το Ριζοσπαστικό κόμμα (SRS) του Seselj και Σερβικό Ανανεωτικό Κίνημα (SPO) του Vuk Draskovic. Το SPO στην αρχή υπήρξε ένα κόμμα που ενστερνίστηκε την ιδέα της Μεγάλης Σερβίας, αργότερα όμως και μετά την πτώση του Vukovar άρχισε να απόσχει από την εθνικιστική του ρητορική και επέδειξε μία καθαρά αντιπολεμική στάση. Οι θέσεις του κόμματος, ως ενός κλασσικού προσωποπαγούς κόμματος και όχι ενός κόμματος αρχών, ορίζονταν από τις επιλογές του ηγέτη του και προσαρμόζονταν ανάλογα με τις πολιτικές επιλογές και τα συμφέροντα του. Το ίδιο συνέβη και με το κόμμα του

⁶⁵ Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ.180-182 και Sekelj Laslo: "Parties and Elections: The Federal Republic of Yugoslavia. Change without transformation", *Europe-Asia Studies*, vol. 52, no. 1 (January 2000), pp. 57-75.

⁶⁶ Οπ.π. 126-135.

Seselj, ο οποίος όμως υπήρξε συνειδητός εθνικιστής, αν και καιροσκόπος, αφού υπήρξε κατά καιρούς βασικός συνεργάτης του Μιλόσεβιτς, τον οποίο βοήθησε μέσα από κυβερνήσεις συνασπισμού και μέσα από προσωπικές επιλογές να παραμείνει στην εξουσία. Τέλος, χαρακτηριστικό και για τα δύο κόμματα ήταν ότι κατά τον πόλεμο στην Κροατία συνέστησαν και στήριξαν παραστρατιωτικές ομάδες. Ο μεν Draskovic διέρρηξε τη σχέση του με τους παραστρατιωτικούς όταν αποφάσισε ότι δεν επιθυμούσε πλέον τον πόλεμο, ο δε Seselj διατήρησε την ομάδα του επί μακρόν⁶⁷.

Η εξέλιξη του πολέμου, η κατάρρευση της σερβικής οικονομίας, οι διεθνείς κυρώσεις κατά της Σερβίας και η διάλυση της κοινωνικής συνοχής καθόρισαν εν πολλοίς και την πολιτική κουλτούρα της εποχής. Ενώ αρχικά οι Σέρβοι κινητοποιήθηκαν προς την κατεύθυνση της εθνικιστικής αναγέννησης του έθνους τους και στήριξαν ακόμα και εκλογικά το καθεστώς Μιλόσεβιτς, στη συνέχεια και όσο η κρίση στην οικονομία και στην κοινωνία βάθαινε, όσο ο πόλεμος προχωρούσε, όσο οι ίδιοι έπεφταν σε ολοένα και μεγαλύτερη οικονομική και προσωπική δυσπραγία, παρατηρήθηκε μία αύξηση της απάθειας μεταξύ του εκλογικού σώματος, το οποίο όχι μόνο δεν αντιδρούσε στις πολιτικές επιλογές του καθεστώτος, αλλά τις αποδεχόταν μάλλον στωικά. Σε αυτό συνέβαλε η ενδυνάμωση της επιρροής που διέθετε στους απλούς ανθρώπους η τηλεόραση και τα μηνύματα που αυτή πέρναγε, σχετικά με τη διεθνή συνομοσία κατά του σερβικού λαού. Επίσης, σημαντικό ρόλο στην αύξηση του κυνισμού και της απάθειας διαδραμάτισε και η έλλειψη εναλλακτικών πολιτικών προτάσεων, καθώς και η απογύμνωση της σερβικής κοινωνίας από τα καλύτερα μυαλά της μέσω της μαζικής μετανάστευσης των μορφωμένων μελών της σερβικής νεολαίας προς το εξωτερικό, με σκοπό είτε να αποφύγουν την στράτευση, είτε να ζήσουν μία καλύτερη ζωή μακριά από μία χώρα που δεν είχε να τους προσφέρει καμία ελπίδα⁶⁸.

Η αποτυχία της μετάβασης προς τον πολυκομματισμό και της παγίωσης της δημοκρατίας στη Σερβία οδήγησε στην ανάδειξη ενός καθεστώτος που οι πολίτες αν και απαξιούσαν, δεν αναλάμβαναν καμία πρωτοβουλία να το αλλάξουν και στην

⁶⁷ Thomas Robert: *Serbia Under Milosevic: Politics in the 1990s*, Hurst and Company, London, 1998, σελ. 52-66 και 119-129 και Djukic Slavoljub: *Milosevic and Markovic, a Lust for Power*, McGill-Queen's University Press, Canada 2001, σελ. 90-95.

⁶⁸ Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ. 86 και 147-148. Επίσης: Judah Tm: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 2000, σελ. 276-278 και Korac Maria: "Serbian Nationalism: Nationalism of my own people", *Feminist Review*, no. 45, *Thinking through Ethnicities* (Autumn 1993), pp. 108-112.

παρουσία μίας αντιπολίτευσης βαθιά απαξιωμένης, όχι μόνο από τα κρατικώς ελεγχόμενα μέσα, αλλά και από τις δικές της αποτυχίες και ασυνεπείς πολιτικές της επιλογές. Το αποτέλεσμα ήταν η παραίτηση ενός μέρους του εκλογικού σώματος, το οποίο υπό άλλες συνθήκες θα έψαχνε για διεξόδους από τη συνεχιζόμενη κρίση. Παράλληλα οι υποστηρικτές του καθεστώτος που στην αρχή είχαν συνταχθεί με τις πολιτικές του επιλογές συνέχιζαν να το στηρίζουν περισσότερο από συνήθεια και έλλειψη εναλλακτικών προτάσεων. Αυτό συνέβαινε γιατί σε ένα πολιτικό περιβάλλον που ο πολυκομματισμός είναι σε μεγάλο βαθμό μόνο αριθμητικός και στην πραγματικότητα η εξουσία της κυβερνώσας ελίτ δεν αμφισβητείται, η ύπαρξη πολιτικών εναλλακτικών και η προοπτική αλλαγής βρίσκεται συνεχώς υπό πίεση. Η έλλειψη αυτή εναλλακτικών πολιτικών προτάσεων οδηγεί τους πολίτες σε απογοήτευση και απάθεια, καθώς τους αναγκάζει να αναζητούν τρόπους να επιβιώσουν μεμονωμένα και όχι μέσα από μία λογική συλλογικότητας μέσα σε ένα σύστημα, το οποίο δεν δίνει καμία λύση στα προβλήματα τους⁶⁹.

⁶⁹Gordy D. Eric: *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 1999, σελ. 51-60 και Denitch Bogdan: “Learning from the Death of Yugoslavia: Nationalism and Democracy”, *Social Text*, no. 34 (1993), pp. 3-16.

Ο ρόλος της Ορθόδοξης Σερβικής Εκκλησίας στην διάδοση του σύγχρονου σερβικού εθνικισμού.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Σερβίας διαδραμάτισε έναν σημαίνοντα ρόλο στη διαμόρφωση, διάδοση και εμπέδωση του σύγχρονου σερβικού εθνικισμού κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, τόσο μέσω της επίσημης παρουσίας και ρητορικής της, όσο κυρίως μέσα από τις επιλογές και τις θέσεις των επίσημων λειτουργών της. Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα την παρουσία και τα έργα της ορθόδοξης σερβικής εκκλησίας, την υπό εξέταση περίοδο, πρέπει να αναφερθούμε συνοπτικά στην ιστορική διαδρομή της, καθώς μόνο μέσα από την ανάλυση της θέσης και του ρόλου της στην προπολεμική και κομμουνιστική Γιουγκοσλαβία μπορούμε να αντιληφθούμε τη συμβολή της στην διατήρηση και αναγέννηση του σερβικού εθνικισμού.

Η παρουσία της ορθόδοξης εκκλησίας στην ευρύτερη περιοχή της πρώην Γιουγκοσλαβίας και η διάδοση της ορθόδοξης θρησκείας χρονολογείται από την εποχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οπότε και τα σλαβικά φύλλα που κατοικούσαν στην περιοχή προσηλυτίστηκαν στο ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα μέσω της διδασκαλίας των μοναχών Κυρίλλου και Μεθόδιου και της διάδοσης του κυριλλικού αλφαβήτου που αυτοί διαμόρφωσαν, προκειμένου να διευκολύνουν το έργο τους. Στην πορεία, μετά το σχίσμα μεταξύ της ορθόδοξης και της καθολικής εκκλησίας και την οθωμανική κατάκτηση, η ορθόδοξη εκκλησία στην περιοχή ήλθε αντιμέτωπη με νέες πραγματικότητες, καθώς μεγάλο ποσοστό πληθυσμού, είτε αναγκαστικά είτε κατ' επιλογή, προσηλυτίστηκε στο Ισλάμ ή στον καθολικισμό. Η ορθόδοξη εκκλησία κλήθηκε να συνυπάρξει με ανταγωνιστικές θρησκείες, χάνοντας μέρος του ποιμνίου της και ως εκ τούτου αισθάνθηκε τις πρώτες παραστάσεις απειλής κατά της παρουσίας της στην περιοχή⁷⁰.

Σε αυτό το πλαίσιο, η ορθόδοξη εκκλησία της περιοχής ταυτίστηκε σταδιακά με τον σερβικό εθνικισμό, με αποτέλεσμα να μετατραπεί σε έναν πολιτιστικό και σχεδόν πολιτικό θεσμό, ο οποίος ενσάρκωνε και εξέφραζε το ήθος και την κουλτούρα των Σέρβων σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο εθνικισμός και η θρησκεία αναμείχθηκαν σε ένα ιδιαίτερο σερβικό θρησκευτικό δόγμα. Ο εν λόγω ρόλος της εκκλησίας δεν σχετιζόταν με την ορθόδοξη θεολογία, απλώς αποτέλεσε έναν τρόπο επιβίωσης και

⁷⁰ Hastings Adrian: *The construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, 124-147.

εξέλιξης της. Ο μύθος δε του Κοσόβου ανταποκρίνεται πλήρως στη φύση και το είδος της σερβικής ορθόδοξης πίστης, ως συνδυασμός πολιτικού (εθνικιστικού) και θρησκευτικού μύθου. Επιπροσθέτως, οι δεσμοί της σερβικής εκκλησίας με το σερβικό έθνος αναπτύχθηκαν έτι περαιτέρω μέσω της αναγνώρισης εθνικών αγίων, βάσει της κουλτούρας της αγιοποίησης τοπικών αρχόντων, πολιτικών προσωπικοτήτων και ηρώων του σερβικού έθνους⁷¹.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η σερβική ορθόδοξη εκκλησία απέκτησε δεσπόζουσα θέση στο μεσοπολεμικό Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας, καθώς όλοι οι ορθόδοξοι πληθυσμοί υπήχθησαν στην δικαιοδοσία του Σερβικού Πατριαρχείου. Με την άνοδο του κομμουνιστικού κινήματος στο Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας και την ανάληψη της ηγεσίας του από τον Τίτο, ξεκίνησε μία διαδικασία υπονόμευσης του σερβικού εθνικισμού, ως ενός εθνικισμού αντιδραστικού και εχθρικού στην κομμουνιστική επανάσταση. Η διαδικασία αυτή οδήγησε σε υποβάθμιση του ρόλου της σερβικής ορθόδοξης εκκλησίας ως φορέα και παράγοντα του σερβικού εθνικισμού καθ' όλη τη διάρκεια της κομμουνιστικής Γιουγκοσλαβίας που αναδύθηκε μετά το τέλος του 2^{ου} Π.Π. Αυτό το γεγονός είχε ως αποτέλεσμα, παρά τη φιλελευθεροποίηση που προωθήθηκε κατά τη δεκαετία του 1960 από το καθεστώς Τίτο, η ορθόδοξη εκκλησία να παραμείνει η πλέον ευάλωτη, σε αντίθεση με την καθολική εκκλησία και το Ισλάμ που κατόρθωσαν εν πολλοίς να εδραιώσουν την παρουσία τους και να αναπτύξουν το έργο τους⁷².

Οι μεταπολεμικές εξελίξεις ριζοσπαστικοποίησαν σε μεγάλο βαθμό την σερβική ορθόδοξη εκκλησία, ενώ ταυτόχρονα οι πρόσφατες μνήμες του μαρτυρίου της κατά τον 2^ο Π.Π και της συμμετοχής της στην αντιστασιακή προσπάθεια της Γιουγκοσλαβίας, της άφησαν μία αίσθηση πικρίας και αδικίας, απέναντι τόσο στο κομμουνιστικό καθεστώς, όσο και στις δύο ανταγωνιστικές θρησκείες. Ταυτόχρονα, σε ψυχολογικό επίπεδο επηρέασαν τον τρόπο που η εκκλησία έβλεπε τον εαυτό της, ως εκκλησία μαρτυρίου, οι λειτουργοί της οποίας καλούνταν να προστατέψουν με

⁷¹ Seul R. Jeffrey: "Ours is the way of God: Religion, Identity and Intergroup Conflict" *Journal of peace research*, vol. 36, no. 5, September 1999, pp. 553-569 και Perica Vjekoslav: *Idols, Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, 2002, σελ. 6-9, όπου επίσης αναλύεται η πολιτική της αγιοποίησης που ακολούθησε η ορθόδοξη σερβική εκκλησία, με την πιο πρόσφατη να λαμβάνει χώρα το 1998 και να οδηγεί στην αγιοποίηση οκτώ ατόμων που έχασαν τη ζωή τους στον 2^ο Π.Π.. Από αυτά επτά πέθαναν στα χέρια των Κροατών εθνικιστών Ustasa και ένα σκοτώθηκε από τους κομμουνιστές.

⁷² Ramet Sabrina: *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milosevic*, Westview Press, 2002, σελ.100-114 και 254-258.

κάθε τρόπο του ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα και το ποίμνιο του Ιησού Χριστού, τους Σέρβους⁷³.

Μέχρι και την διάλυση της Γιουγκοσλαβίας η ορθόδοξη εκκλησία παρέμεινε ένας εθνικιστικός οργανισμός που αντιπολιτευόταν το κομμουνιστικό καθεστώς, κατά τρόπο όμως που έδειχνε ότι ήταν πιστή στο Γιουγκοσλαβικό κράτος. Παρά ταύτα, με το θάνατο του Τίτο, η ορθόδοξη εκκλησία αποπειράθηκε να ανακτήσει μέρος της επιρροής της, μέσω της ανάληψης ηγετικού ρόλου στην προστασία των Σέρβων και των μνημείων της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας στο Κόσοβο, ενώ παράλληλα λειτουργοί της σε όλο το χώρο της Γιουγκοσλαβίας μιλούσαν για την ανάγκη προστασίας των Σέρβων που κατοικούσαν εκτός των συνόρων της Σερβίας από το θρησκευτικό φανατισμό των άλλων θρησκειών⁷⁴.

Ταυτόχρονα, ήδη από την εποχή του προκατόχου του Μιλόσεβιτς στην ηγεσία της Σερβίας, Ivan Stabolic, οι σχέσεις της σερβικής εκκλησίας με το επίσημο σερβικό κράτος βελτιώθηκαν, με την εκκλησία να προωθεί πρόγραμμα αναστήλωσης των ορθόδοξων εκκλησιών και αναγνώρισης του ρόλου της από φορείς του κράτους. Μεγαλύτερη, όμως, υπήρξε η προσέγγιση μετά την ανάληψη της ηγεσίας της Σερβίας από τον Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς. Η προσέγγιση αυτή αρχικά διεφάνη στον εορτασμό της εξακοσιοστής επετείου της Μάχης του Κοσόβου και στην ανοχή των αρχών στην περιφορά των οστών του Λαζάρου στη Σερβία και στην Ανατολική Βοσνία. Το 1990 αντιπροσωπεία υψηλόβαθμων ορθόδοξων κληρικών έγινε δεκτή από τον ίδιο τον Μιλόσεβιτς, ενώ η νέα πραγματικότητα της βελτίωσης των σχέσεων του σερβικού κράτους με την ορθόδοξη εκκλησία αποτυπώθηκε και στα ΜΜΕ, τα οποία πλέον επαινούσαν τον ρόλο της εκκλησίας και παρουσίαζαν την Ορθοδοξία ως την «πνευματική βάση και το πιο ουσιώδες συστατικό της εθνικής ταυτότητας των Σέρβων». Παράλληλα, η ορθόδοξη σερβική εκκλησία ανέλαβε ένα μεγάλο εκδοτικό έργο, το οποίο εν πολλοίς στήριζε το εθνικιστικό της πρόγραμμα⁷⁵.

Την ίδια εποχή λειτουργοί της ορθόδοξης σερβικής εκκλησίας άρχισαν να προωθούν την ιδέα του διαμελισμού της Γιουγκοσλαβίας μεταξύ των δύο μεγαλύτερων εθνοτήτων, των Κροατών και Σέρβων, με θρησκευτικούς όρους. Η

⁷³ Anzulovic Branimir: *Heavenly Serbia: From myth to genocide*, C. Hurst and Company, London, 1999, σελ.118-128.

⁷⁴ Sells Michael: "Religion, History and Genocide in Bosnia-Herzegovina" στο *Religion and Justice in the War over Bosnia*, ed. G. Scott Davis, Routledge, New York and London, 1996, σελ. 31-34.

⁷⁵ Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ. 54-55 και Ramet Sabrina: *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milosevic*, Westview Press, 2002, σελ.100-114 και 254-258.

πρώτη εκκλησιαστική θέση για διαμελισμό της Γιουγκοσλαβίας παρουσιάστηκε το 1987 στην εφημερίδα της ορθόδοξης σερβικής εφημερίδας Pravoslavlje, σε ένα άρθρο με τίτλο «Σχόλιο σε έναν Λόγο». Συνοπτικά, το άρθρο ζητούσε το διαμελισμό της Γιουγκοσλαβίας σε δύο σφαίρες επιρροής, την Ανατολική Ορθόδοξη και την Δυτική Ρωμαιοκαθολική, εξαιτίας του γεγονότος ότι επρόκειτο για δύο κόσμους εντελώς διαφορετικούς με όρους θρησκευτικούς, πολιτιστικούς και εθνοτικούς, οι οποίοι έχουν έρθει σε σύγκρουση στο παρελθόν, με αποτέλεσμα να υπάρχει κίνδυνος επανάληψης των σφαγών του 2^{ου} Π.Π. Μάλιστα, το άρθρο προφητικά κατέληγε να ζητά τον άμεσο διαχωρισμό των δύο εθνών με την αιτιολογία ότι άλλως πως θα ξεσπάσουν αιματηροί πόλεμοι για τα σύνορα μεταξύ των Σέρβων και των Κροατών⁷⁶.

Εν συνεχεία, ο Μητροπολίτης Μαυροβουνίου Αμφιλόχιος, σε συνέντευξη του το 1990, δήλωνε: «δεν μπορεί να υπάρξει συμφιλίωση πάνω στους τάφους των νεκρών, δεν μπορεί να υπάρξει συμφιλίωση μέχρι οι Κροάτες να αποταχθούν το Κακό...Σήμερα, εμείς οι Σέρβοι είμαστε έτοιμοι να φτιάξουμε το δικό μας κράτος, σεβόμενοι παράλληλα τα ιστορικά δικαιώματα των καθολικών αδελφών μας Κροατών και Σλοβένων»⁷⁷.

Παράλληλα και όσον αφορά το ζήτημα του Κοσόβου, όπως έχουμε ήδη αναφέρει η ορθόδοξη σερβική εκκλησία είχε ήδη αρχίσει να προωθεί το εθνικιστικό της πρόγραμμα. Το 1990 ο Μητροπολίτης του Κοσόβου και μετέπειτα Πατριάρχης Παύλος, σε παράσταση του στην Αμερικανική Γερουσία, δήλωνε ότι οι βασικές αιτίες για το πρόβλημα του Κοσόβου ήταν ο ισλαμικός φονταμενταλισμός, ο αλβανικός εθνικισμός και η κληρονομιά του κομμουνιστικού καθεστώτος του Τίτο, ενώ τόνιζε ότι τα μνημεία της Ορθοδοξίας στην περιοχή αποδείκνυαν ότι το Κόσοβο ήταν σύμβολο της σερβικής, χριστιανικής και ευρωπαϊκής κουλτούρας⁷⁸.

Η εθνικιστική ρητορική της ορθόδοξης σερβικής εκκλησίας έγινε πιο έντονη με τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, καθώς ο διαθρησκευτικός διάλογος μεταξύ των ανταγωνιστικών εκκλησιών διεκόπη. Το ξέσπασμα των δύο πολέμων της Κροατίας αρχικά και της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στη συνέχεια επιδείνωσε την κατάσταση. Μέσα από παραλληλισμούς της γενοκτονίας των Σέρβων στα χέρια των Κροατών

⁷⁶ Perica Vjekoslav: *Idols, Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, 2002, σελ. 158-160, όπου και παρατίθενται σε μετάφραση του συγγραφέα αποσπάσματα από το ως άνω άρθρο συγγραφέας του οποίου ήταν ο Svetovar Dusanic, στέλεχος του ορθόδοξου σερβικού Πατριαρχείου.

⁷⁷ Οπ.π., σελ. 158, όπου παρατίθεται το ως άνω απόσπασμα από συνέντευξη του Μητροπολίτη Μαυροβουνίου Αμφιλόχιου στη σερβική εφημερίδα του Κοσόβου Jedinstvo, Ιούνιος 1990.

⁷⁸ Οπ.π. σελ. 202.

εθνικιστών Ustasa, η ορθόδοξη σερβική εκκλησία, προπαγάνδιζε υπέρ των νέων κινδύνων που αντιμετώπιζαν οι Σέρβοι στην Κροατία, καλώντας τους να αναλάβουν προσωπικά δράση, προκειμένου να προστατευτούν από τις γενοκτόνες διαθέσεις των Κροατών⁷⁹. Παράλληλα, όταν ο Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς αποφάσισε να δεχτεί την παρουσία ειρηνευτικών δυνάμεων του ΟΗΕ στην Κροατία το 1992 δίνοντας ένα τέλος στον πόλεμο, παράγοντες της ορθόδοξης σερβικής εκκλησίας διαφώνησαν λέγοντας ότι η εμπιστοσύνη της εκκλησίας στην ηγεσία του κράτους και στον Γιουγκοσλαβικό στρατό είχε υπονομευθεί, καθώς κανείς δεν είχε το δικαίωμα να συνάψει συμφωνίες εν ονόματι του σερβικού λαού, χωρίς την συναίνεση του ίδιου του λαού και τις ευλογίες της πνευματικής μητέρας του σερβικού λαού, της Ορθόδοξης Σερβικής Εκκλησίας. Αυτήν την περίοδο άλλωστε παρατηρούνται και οι πρώτοι τριγμοί στις σχέσεις της εκκλησίας με το καθεστώς Μιλόσεβιτς⁸⁰.

Η σύμπραξη της ορθόδοξης σερβικής εκκλησίας στον πόλεμο της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης ήταν πιο ανοιχτή και καθοριστική αναφορικά με την θρησκευτική διάσταση του πολέμου. Στο σημείο αυτό, πρέπει να τονίσουμε ότι οι πόλεμοι που ακολούθησαν τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας έγιναν σε καθαρά εθνικιστική βάση και δεν φέρουν τα χαρακτηριστικά θρησκευτικών πολέμων. Εντούτοις, η ολοένα και αυξανόμενη συμμετοχή των θρησκευτικών οργανισμών στους εν λόγω πολέμους, οι οποίοι έβλεπαν την σύγκρουση με θρησκευτικούς όρους έχει αναδείξει περισσότερο απ' ό,τι θα ήταν λογικό τον θρησκευτικό χαρακτήρα της σύγκρουσης. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της Βοσνίας έχουμε ένα γενικότερο ξέσπασμα του σερβικού εθνικισμού σε μία προσπάθεια εκπλήρωσης του οράματος της Μεγάλης Σερβίας, το οποίο βασίζεται καθαρά στην προσπάθεια δημιουργίας ενός ενιαίου κράτους για όλους τους Σέρβους. Η επιρροή της ορθόδοξης σερβικής εκκλησίας στον εν λόγω πόλεμο βασίζεται στην αντίληψη, τόσο των Σέρβων, όσο και των Κροατών ότι οι μουσουλμάνοι της Βοσνίας δεν αποτελούσαν διακριτό έθνος και ήταν είτε μουσουλμάνοι Σέρβοι, είτε μουσουλμάνοι Κροάτες. Άλλωστε και σε αυτήν την λογική είχε βασιστεί η συμφωνία του Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς με το Φράνκο

⁷⁹ Andrews Luke: "Yugoslavia and the Perpetuation of Violent Nationalism", στο www.attaboy.ca/print/yugoslavia (26.09.2005).

⁸⁰ Sells Michael: "Religion, History and Genocide in Bosnia-Herzegovina" στο *Religion and Justice in the War over Bosnia*, ed. G. Scott Davis, Routledge, New York and London, 1996, σελ. 34. και Perica Vjekoslav: *Idols, Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, 2002, σελ. 162-163, όπου και αναφέρεται το συγκεκριμένο απόσπασμα από την «Εκκληση της Ιεράς Συνόδου της Ορθόδοξης Σερβικής Εκκλησίας στο σερβικό λαό και τη διεθνή κοινή γνώμη» που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα Politika (19 Ιανουαρίου 1992).

Τούζμαν για διαμελισμό της Βοσνίας, σχέδιο που όπως προείπαμε προπαγάνδιζε η ορθόδοξη σερβική εκκλησία⁸¹.

Στην περίπτωση του πολέμου στη Βοσνία η ορθόδοξη σερβική εκκλησία υπηρέτησε πιστά μία επιθετική εθνικιστική εκστρατεία με θρησκευτικό όραμα. Έχοντας επί χρόνια καλλιεργήσει την προκατάληψη κατά των μουσουλμάνων ως εθνικών προδοτών επί τη βάσει του θρησκευματος (βασίζόμενοι εν πολλοίς στην λογική του μύθου του Κοσόβου)⁸², οι ορθόδοξοι κληρικοί δεν επιδόθηκαν απλώς σε ένα μισαλλόδοξο λόγο, αλλά ένα μέρος από αυτούς συμμετείχε ενεργά στην πολεμική προσπάθεια, είτε ευλογώντας μέλη παραστρατιωτικών οργανώσεων πριν την ανάληψη δράσης, είτε απονέμοντας τους μετάλλια για την δράση τους. Επίσης, ορθόδοξοι ιερείς είχαν αναπτύξει σχέσεις με τον Αρκάν, ο γάμος του οποίου έγινε με κάθε επισημότητα στο Βελιγράδι, όπου και παραστάθηκαν ορθόδοξοι ιερείς από ελεγχόμενα από Σέρβους εδάφη της Κροατίας και της Βοσνίας. Οι σχέσεις των ορθόδοξων ιερέων με μέλη παραστρατιωτικών οργανώσεων που δρούσαν στη Βοσνία δεν είχε μεν την επίσημη κάλυψη τη ορθόδοξης σερβικής εκκλησίας, εντούτοις όμως δεν αναλήφθηκε καμία πρωτοβουλία από την επίσημη εκκλησία για να τις περιορίσει. Τέλος, πολλοί ορθόδοξοι ιερείς υπήρξαν εκλεγμένα μέλη του Κοινοβουλίου της Σερβικής Δημοκρατίας της Βοσνίας⁸³.

Πέραν δε τούτων, όταν έγιναν οι αποκαλύψεις για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης μουσουλμάνων, τους μαζικούς βιασμούς και την οργανωμένη καταστροφή μουσουλμανικών τζαμιών, η ορθόδοξη σερβική εκκλησία επέλεξε τον δρόμο της άρνησης, με την Ιερά Σύνοδο να δηλώνει επί του θέματος: «Εις το όνομα της αλήθειας ενώπιον του Θεού και βάσει της μαρτυρίας των αδελφών μας επισκόπων από τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και από άλλες έμπιστες μαρτυρίες, δηλώνουμε, αναλαμβάνοντας πλήρως την ηθική ευθύνη, ότι τέτοια στρατόπεδα δεν υπήρξαν ούτε υπάρχουν εντός του εδάφους της Βοσνίας Ερζεγοβίνης». Πέραν δε τούτου, ο Πατριάρχης Παύλος ήδη από το 1992 υποστήριξε ότι οι Σέρβοι της

⁸¹ Djukic Slavoljub: *Milosevic and Markovic, a Lust for Power*, McGill-Queen's University Press, Canada 2001, σελ. 71, 82, 116 και Sells A. Michael: *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, 1998, σελ. 79-80. Επίσης: McDonald Bruce David: *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester University Press, Manchester and New York, 2002, σελ. 220-245 και Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ. 78-89.

⁸² Hayden-Bakic Milica: "Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia", *Slavic Review*, vol. 54, no. 4 (winter 1995), pp. 917-931 και Pavlovic Srdja: "My private Jew: Notes on the New Balkan Nationalism and the Rationalization of hatred in former Yugoslavia" στο www.columbia.edu/cu/sipa/REGIONAL/ECE/vol4no3/newnationalism.pdf (25.09.2005).

⁸³ Sells Michael, *οπ.π.* σελ. 79-85

Βοσνίας μέσω των διώξεων των μουσουλμάνων προστάτευαν τον εαυτό τους από τον κίνδυνο της φυσικής τους εξόντωσης. Ταυτόχρονα, η σερβική ορθόδοξη εκκλησία υποστήριζε ότι η Σέρβοι της Βοσνίας υπόκεινταν σε διώξεις, ενώ αναφέρονταν σε μαζικούς βιασμούς ορθοδόξων γυναικών από μουσουλμάνους και επέπλητταν τη διεθνή κοινότητα για την αδιαφορία που επιδείκνυε κατά των διώξεων του σερβικού στοιχείου από τους Βόσνιους μουσουλμάνους⁸⁴.

Επίσης, καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και του 1990 υπήρξε μία συνεργασία συντηρητικών σέρβων διανοούμενων με την εκκλησία, προκειμένου να στηριχθούν εθνικιστικές θεωρήσεις της εκκλησίας σε σχέση με την ιστορική παρουσία και πορεία του ορθόδοξου σερβικού στοιχείου στην ευρύτερη περιοχή της πρώην Γιουγκοσλαβίας, της προκατάληψης της απέναντι στο μουσουλμανικό στοιχείο και των ιστορικών δικαιωμάτων της στην περιοχή του Κοσόβου⁸⁵.

Την ίδια περίοδο η ορθόδοξη σερβική εκκλησία συνέβαλε στην ριζοσπαστικοποίηση του σερβικού εθνικισμού, μέσω μίας συντηρητικής ρητορικής για τη θέση της γυναίκας εντός της Σερβίας και της υποχρέωσης της να συμβάλλει στην εθνική ανάταση του Σερβικού έθνους, ως φορέας αναπαραγωγής του έθνους. Οι γυναίκες κλήθηκαν να αφοσιωθούν στην οικογένεια και να γίνουν μητέρες πολλών τέκνων, ούτως ώστε το Σερβικό έθνος να μην απειληθεί με αφανισμό, εξαιτίας της δημογραφικής ανισορροπίας μεταξύ Σέρβων και Μουσουλμάνων που δημιουργούσε το χαμηλό ποσοστό γεννήσεων στη Σερβία. Σε μεγάλο βαθμό, η εκστρατεία αυτή της ορθόδοξης σερβικής εκκλησίας ευθύνεται για την κατάργηση του δικαιώματος στον οικογενειακό προγραμματισμό που προέβλεπε το Ομοσπονδιακό Σύνταγμα του 1974, από το νέο σύνταγμα της ΟΔΓ που υιοθετήθηκε από το καθεστώς Μιλόσεβιτς⁸⁶.

Κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1990 η ορθόδοξη σερβική εκκλησία ήλθε σε πλήρη ρήξη με το καθεστώς Μιλόσεβιτς, φτάνοντας μέχρι του σημείου να ζητά την παραίτηση του. Η ρήξη αυτή δεν σηματοδότησε μία μεταβολή της εθνικιστικής ρητορικής της εκκλησίας, ούτε την αποστροφή της προς τον αυξανόμενο εθνικισμό

⁸⁴ Ramet Sabrina: *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milosevic*, Westview Press, 2002, σελ.100-114 και 254-258.

⁸⁵ Sells A. Michael: *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, 1998, σελ. 84 και του ιδίου "Religion, History and Genocide in Bosnia-Herzegovina" στο *Religion and Justice in the War over Bosnia*, ed. G. Scott Davis, Routledge, New York and London, 1996, σελ. 24-37. Επίσης: Duijzings Ger: *Religion and the politics of identity in Kosovo*, Hurst ad Company, London, 2000, σελ. 196-202

⁸⁶ Mladjenovic Lepa and Hughes Donna: "Feminist Resistance to War and Violence in Serbia", στο www.uri.edu/artsci/wms/hughes/warvio1.htm (18.03.2005). Επίσης: Mladjenovic Lepa, Litricin Vera, Renne Tanya: "Belgrade Feminists 1992: Separation, Guilt and Identity Crisis, *Feminist Review*, no 45, Thinking through ethnicities, (Autumn 1993), pp. 113-119.

του καθεστώτος, αντίθετα προκλήθηκε εν πολλοίς λόγω της αποδοχής από τον Μιλόσεβιτς του σχεδίου Βανς-Όουεν για ειρήνευση στη Βοσνία. Όπως έχει ήδη αναφερθεί το σχέδιο αυτό δεν ήταν αποδεκτό από τους Σερβοβόσνιους, με την άποψη των οποίων συντάχθηκε και η ορθόδοξη σερβική εκκλησία. Υπό αυτήν την έννοια, ο Μιλόσεβιτς κατηγορήθηκε ως φιλοδυτικός και προδότης των εθνικών στόχων και έτσι επήλθε η ρήξη στις σχέσεις του επίσημου σερβικού κράτους με την εκκλησία. Αντίθετα, η εκκλησία διατήρησε τις σχέσεις της με άλλους εθνικιστές ηγέτες και την αντιπολίτευση⁸⁷.

Μετά το 1996, υπό το βάρος της εσωτερικής πολιτικής αναταραχής που προκάλεσε η ήττα του σερβικού εθνικισμού σε δύο πολέμους και η συνεχιζόμενη οικονομική κρίση, η εθνικιστική ρητορική της ορθόδοξης σερβικής εκκλησίας άρχισε να υποχωρεί. Σε μία προσπάθεια διαμόρφωσης ενός νέου προφίλ η εκκλησία άρχισε να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες για την εμπέδωση της ειρήνης και την ανθρωπιστική βοήθεια. Ο Πατριάρχης Παύλος ανέλαβε πρωτοβουλίες προσέγγισης με τους λοιπούς θρησκευτικούς ηγέτες. Η ορθόδοξη εκκλησία σε μία προσπάθεια να διαμορφώσει ένα φιλοδυτικό προφίλ φρόντισε να απομακρυνθεί από τον Μιλόσεβιτς, τις πολιτικές επιλογές του οποίου αποκήρυξε πολλές φορές δημοσίως από το 1998 και μετά⁸⁸.

Κατά τη διάρκεια της κρίσης του Κοσόβου το 1998-1999, η ορθόδοξη εκκλησία τήρησε αποστάσεις από την εθνικιστική αναλαμπή του Μιλόσεβιτς, αναλαμβάνοντας μόνο ενεργό αντιδυτικό ρόλο κατά την περίοδο των βομβαρδισμών του ΝΑΤΟ κατά της Σερβίας. Με την αποχώρηση των σερβικών δυνάμεων από το Κόσοβο τόσο ο Πατριάρχης Παύλος, όσο και ο Μητροπολίτης Αρτέμιος συνεργάστηκαν με τη Δύση για την προστασία των Σέρβων της περιοχής και την διαφύλαξη της ορθόδοξης σερβικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Τον Ιούνιο του 1999, κατά τους εορτασμούς της εξακοσιοστής δεκάτης επετείου της μάχης του Κοσόβου, ο Πατριάρχης Παύλος αποκάλυψε δημοσίως τον Μιλόσεβιτς πηγή των κακών που ενέσκηψαν στους λαούς της περιοχής την τελευταία δεκαετία⁸⁹.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1990, η ορθόδοξη εκκλησία, μετά από τριάντα χρόνια συνεχούς προσπάθειας να δημιουργήσει ένα σερβικό Κόσοβο, βρέθηκε σε χειρότερη θέση από αυτήν που είχε κατά τη διάρκεια του καθεστώτος Τίτο. Η ιδέα

⁸⁷ Sells A. Michael: *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, 1998, σελ. 84.

⁸⁸ Perica Vjekoslav: *Idols, Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, 2002, σελ. 162-163 και Ramet Sabrina: *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milosevic*, Westview Press, 2002, σελ.100-114 και 254-258.

⁸⁹ Οπ.π σελ. 204-205.

της Μεγάλης Σερβίας είχε καταρρεύσει, ενώ η ίδια ήταν ο μόνος σερβικός θεσμικός οργανισμός που είχε απομείνει στην περιοχή του Κοσόβου⁹⁰.

⁹⁰ Οπ.π σελ. 204-205

Ο Στρατός και οι Παραστρατιωτικές Ομάδες: Στην υπηρεσία της ιδέας της Μεγάλης Σερβίας;

Η εθνικιστική στρατηγική του καθεστώτος Μιλόσεβιτς, αναφορικά με τη δημιουργία ενός ενιαίου κράτους για όλους τους Σέρβους από το οποίο θα έλειπαν σημαντικές εθνικές μειονότητες ικανές να προκαλέσουν εθνικά προβλήματα, μέσα από διεκδικήσεις αυτονομίας ή απόσχισης, είχε ανάγκη την παρουσία ενός ισχυρού στρατού, προκειμένου να καταστεί αποτελεσματική. Ήδη πριν την διάλυση της Γιουγκοσλαβίας γίνονταν συζητήσεις για την δημιουργία ενός σερβοκρατούμενου Γιουγκοσλαβικού Στρατού⁹¹.

Η Γιουγκοσλαβία, ήδη από την κομμουνιστική εποχή, εκτός από τον τακτικό Γιουγκοσλαβικό Λαϊκό Στρατό (JNA), διέθετε σημαντικό στρατιωτικό εξοπλισμό και ετοιμοπόλεμο πληθυσμό, μέσω του θεσμού της παλλαϊκής άμυνας που το καθεστώς Τίτο είχε διαμορφώσει σε κάθε μία Δημοκρατία. Σε περίπτωση λοιπόν που το καθεστώς Μιλόσεβιτς επιθυμούσε αλλαγές στις πολιτικές πραγματικότητες που είχαν παγιωθεί κατά την κομμουνιστική περίοδο έπρεπε, πρώτα απ' όλα, να ελέγξει το στράτευμα, έργο μάλλον δύσκολο εάν κανείς αναλογιστεί ότι ο Γιουγκοσλαβικός Λαϊκός Στρατός ήταν ένας καθαρά ομοσπονδιακός θεσμός που αντλούσε τη νομιμοποίησή του από και όφειλε την ύπαρξη του στην Τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία, ενώ δεν διέθετε εθνικές ταυτίσεις, παρά την αυξημένη παρουσία Σέρβων και Μαυροβούνιων αξιωματικών στις τάξεις του. Υπό αυτήν την έννοια, ο Μιλόσεβιτς έπρεπε να εξασφαλίσει όχι μόνο την ταύτιση του στρατού με τα εθνικιστικά οράματα της Μεγάλης Σερβίας, αλλά και να δημιουργήσει εναλλακτικές στρατιωτικές δυνάμεις που να είναι απόλυτα πιστές σε αυτόν και τους στόχους του⁹².

Μέχρι τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, ο Στρατός δεν υπήρξε ένας ακόμα παράγοντας εθνικισμού και δεν συνέβαλε με οποιονδήποτε τρόπο στην απονομιμοποίηση και διάλυση του ομοσπονδιακού κράτους. Ακόμα και στις αρχές της δεκαετίας του 1990, οπότε και ξέσπασαν οι σύντομες συγκρούσεις στην Σλοβενία και ο πόλεμος στην Κροατία, ο Στρατός υπήρξε ένας οργανισμός πιστός στην ιδέα της Γιουγκοσλαβίας και η συμμετοχή του στις εν λόγω πολεμικές προσπάθειες πρέπει

⁹¹ Gow James: *The Serbian Project and its Adversaries, A Strategy of War Crimes*, Hurst and Company, London 2003, σελ. 51-57

⁹² Vankovska Biljana: "Civil – Military Relations in the Third Yugoslavia", στο www.cianet.org/wps/vab03 (26.09.2005).

να ειδωθεί υπό το πρίσμα της προστασίας του ομοσπονδιακού κράτους από τις αποσχιστικές τάσεις της Σλοβενίας και της Κροατίας⁹³.

Όσο όμως η κρίση στις σχέσεις της Σερβίας με την Κροατία βάθαιναν, ο Στρατός απέκτησε μία αυξανόμενη σερβική εθνικιστική ταύτιση. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ανάγκη οποιουδήποτε στρατιωτικού οργανισμού να ταυτιστεί με ένα κράτος, καθώς μόνο μέσα από αυτήν την ταύτιση αντλεί τη νομιμοποίηση του. Υπό την έννοια αυτή, ο ΓΛΣ ταυτίστηκε σταδιακά με τη Σερβία, καθώς οι νέες ανεξάρτητες δημοκρατίες δημιουργούσαν δικούς τους στρατούς, αντλώντας βέβαια τόσο έμπυχο δυναμικό, όσο και στρατιωτικό υλικό από τον θνήσκοντα ΓΛΣ⁹⁴. Στην ταύτιση αυτή συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό και το καθεστώς Μιλόσεβιτς, το οποίο προωθούσε Σέρβους αξιωματικούς στην διοίκηση των τριών κλάδων, ενώ μέσα από μία πολιτική μαζικών αποστρατειών, εξασφάλιζε σταδιακά τη δημιουργία ενός εθνικά ομοιογενούς στρατού. Ταυτόχρονα, μετά και το ξέσπασμα του πολέμου στη Βοσνία και τις κυρώσεις που επέβαλε ο ΟΗΕ προς τον σκοπό αποχώρησης του ΓΛΣ από το έδαφος της Γιουγκοσλαβίας, ο Μιλόσεβιτς διέλυσε τον ΓΛΣ, μοιράζοντας τις δυνάμεις του (έμπυχο δυναμικό και υλικό) μεταξύ της Σερβίας και της Σερβικής Δημοκρατίας της Βοσνίας. Το έργο αυτό ήταν ιδιαίτερα εύκολο, καθώς ήδη πριν τον χωρισμό είχε ξεκινήσει μία διαδικασία αμοιβαίων μεταθέσεων αξιωματικών, με αποτέλεσμα οι Σερβοβόσνιοι αξιωματικοί να υπηρετούν στο έδαφος της Βοσνίας και οι Σέρβοι στη Σερβία⁹⁵.

Υπό αυτήν την έννοια το καθεστώς Μιλόσεβιτς κατόρθωσε να χτίσει έναν ετοιμοπόλεμο σερβικό στρατό στα απομεινάρια του ΓΛΣ. Ο εν λόγω στρατός, μετά και την δημιουργία της ΟΔΓ, η οποία συμπεριλάμβανε τη Σερβία και το Μαυροβούνιο το 1992, μετονομάστηκε σε Γιουγκοσλαβικό Στρατό, απεσύρθη από τη Βοσνία και επίσημα δεν συμμετείχε σε άλλη πολεμική προσπάθεια μέχρι και το ξέσπασμα της κρίσης του Κοσόβου. Στην πραγματικότητα, βέβαια, ο

⁹³ Judah Tm: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 2000, σελ. 178-190 και Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ. 59.

⁹⁴ Banac Ivo: *The Fearful Asymmetry of War: The Causes and Consequences of Yugoslavia's Demise*, Daedalus, spring 1992, pp.141-174 και Παπασωτηρίου Χαράλαμπος: *Ελλάδα, Νοτιοανατολική Ευρώπη και Νέο Διεθνές Σύστημα: Οι προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1999, σελ. 111-117.

⁹⁵ Gow James: *The Serbian Project and its Adversaries, A Strategy of War Crimes*, Hurst and Company, London 2003, σελ. 51-57 και Vankovska Biljana: "Civil – Military Relations in the Third Yugoslavia", στο www.cianet.org/wps/vab03 (26.09.2005). Επίσης: Sanz L. Timothy: "The Yugoslav Peoples' s Army: Between Civil War and Disintegration", όπως έχει αναδημοσιευτεί στο www.fmso.leavenworth.army.mil/documents/yugomr.htm (26/09/2005).

Σερβοβοσνιακός στρατός διατήρησε στενές σχέσεις με την κυβέρνηση του Βελιγραδίου, καθόλη τη διάρκεια του πολέμου στη Βοσνία⁹⁶.

Κατά την περίοδο που ακολούθησε τη δημιουργία του Γιουγκοσλαβικού στρατού οι σχέσεις μεταξύ στρατιωτικών και πολιτικών ελίτ παρέμειναν έντονες. Οι στρατιωτικές ελίτ, καθώς και μεσαία στελέχη των ενόπλων δυνάμεων, ενεπλάκησαν στην πολιτική, συμμετείχαν σε πολιτικούς σχηματισμούς και διατήρησαν σχέσεις με εθνικιστές ηγέτες, ενώ παράλληλα προσπάθησαν να αυτονομήσουν το στράτευμα, προκειμένου να προστατέψουν τα επαγγελματικά τους συμφέροντα. Στην προσπάθεια τους αυτή ενστερνίστηκαν σε μεγάλο βαθμό την ιδέα της Μεγάλης Σερβίας και ταυτίστηκαν με το εθνικιστικό πρόγραμμα του κράτους, χωρίς ποτέ όμως να λειτουργήσουν ανοιχτά ως παράγοντας προώθησης μίας εθνικιστικής ρητορικής. Ταυτόχρονα, οι πολιτικές ελίτ και κυρίως το καθεστώς Μιλόσεβιτς προσπάθησαν να χειραγωγήσουν το στράτευμα για να επιτύχουν τους πολιτικούς τους σκοπούς. Αυτή η αντιπαράθεση και διαπλοκή, άλλοτε εμφανής και έντονη και άλλοτε υποβόσκουσα διήρκεσε μέχρι και το ξέσπασμα της κρίσης του Κοσόβου, οπότε και ο Μιλόσεβιτς κατόρθωσε να ελέγξει αποτελεσματικά το στράτευμα⁹⁷.

Αντίθετα, σημαντικό ρόλο στο εθνικιστικό πρόγραμμα της Μεγάλης Σερβίας και στους πολέμους που ξέσπασαν στην Κροατία και στη Βοσνία διαδραμάτισε η παρουσία και δράση παραστρατιωτικών οργανώσεων. Ο ΟΗΕ σε μία έκθεση του 1994 διαπίστωνε ότι στην ευρύτερη περιοχή της Κροατίας και της Βοσνίας δρούσαν ογδόντα τρεις παραστρατιωτικές οργανώσεις, από τις οποίες πενήντα έξι ήταν σερβικές, δεκατρείς κροατικές και δεκατέσσερις των μουσουλμάνων της Βοσνίας⁹⁸.

Οι σερβικές παραστρατιωτικές οργανώσεις στηρίχθηκαν και στρατολογήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τη Μυστική Αστυνομία του καθεστώτος Μιλόσεβιτς, σε μία προσπάθεια να αναλάβουν στις εμπόλεμες περιοχές το βρώμικο έργο των εκκαθαρίσεων και επιθέσεων κατά αμάχων, το οποίο δεν μπορούσε να ολοκληρώσει αποτελεσματικά ο τακτικός στρατός, καθώς και να αποτελέσουν τις απαραίτητες εφεδρείες σε έναν πόλεμο που οι πλέον επιφανείς Σέρβοι και μεγάλο μέρος του σερβικού λαού αρνούσαν να στείλουν τα παιδιά τους. Επίσης, παραστρατιωτικές ομάδες έφτιαξαν και εθνικιστικά κόμματα, όπως το SRS του

⁹⁶ Οπ.π. και Thomas Robert: *Serbia Under Milosevic: Politics in the 1990s*, Hurst and Company, London, 1998, σελ. 64-65

⁹⁷ Οπ.π.σελ. 120-122 και Gow James: *The Serbian Project and its Adversaries, A Strategy of War Crimes*, Hurst and Company, London 2003, σελ. 51-57.

⁹⁸ Judah Tm: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 2000, σελ. 185.

Vojislav Seseli, το SNO των Mirco Jovic και Dragoslav Bocan και το SPO του Vuk Draskovic. Η πλέον δυναμική και οργανωμένη όμως ομάδα υπήρξαν οι «Τίγρεις» του Jeljko Raznatovic “Arkan”, η οποία διέθετε και τις περισσότερες σχέσεις με το καθεστώς Μιλόσεβιτς και την εκκλησία⁹⁹.

Όσο οι συγκρούσεις σε Κροατία και Βοσνία βάθαιναν, οι παραστρατιωτικές ομάδες αποκτούσαν μεγαλύτερη νομιμοποίηση και ως εκ τούτου περισσότερους εθελοντές. Τα άτομα που ηγούνταν αυτών των ομάδων είχαν σχέσεις με τον υπόκοσμο και διέθεταν συνήθως ένα βεβαρημένο ποινικό μητρώο, το οποίο τους έκανε ικανούς για εγκληματική δράση. Οι δε εθελοντές, σύμφωνα με μία έρευνα της εφημερίδας Borba στο τέλος του 1991, ήταν «...μεταξύ είκοσι και τριάντα πέντε ετών, απόφοιτοι λυκείου, εργαζόμενοι, με ένα τουλάχιστον τέκνο και έναν αποτυχημένο γάμο, οι περισσότεροι κατάγονταν από αγροτικές περιοχές, αλλά κατοικούσαν σε αστικά κέντρα. Ένας στους πέντε διέθετε ποινικό μητρώο και κάποιοι στρατολογήθηκαν αμέσως μετά την αποφυλάκιση τους...»¹⁰⁰.

Υπό αυτήν την έννοια, παρατηρεί κανείς ότι όλοι όσοι συμμετείχαν στις παραστρατιωτικές ομάδες δεν ήταν ενσυνείδητοι εθνικιστές, αν και υπήρχαν αρκετοί, τουλάχιστον μεταξύ των αρχηγών τους, αλλά κυρίως άνθρωποι που είχαν επηρεαστεί από την εθνικιστική ρητορική της εποχής ή που όντας οι ίδιοι εγκληματικές φύσεις εκτόνωναν τα βίαια ένστικτα τους μέσω της συμμετοχής τους σε ομάδες ατάκτων με μεγάλα περιθώρια εγκληματικής δράσης. Οι παραστρατιωτικές ομάδες, υπηρετώντας την ιδέα της προστασίας των σερβικών πληθυσμών από τους «γενοκτόνους» Κροάτες και τους «προδότες» μουσουλμάνους Βόσνιους, ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για τη έντονη βία κατά των αμάχων, τους μαζικούς βιασμούς, τις δολοφονίες και τους ομαδικούς τάφους¹⁰¹.

Έχοντας ενσωματώσει την εθνικιστική ρητορική στη δράση τους, έγιναν απάνθρωποι εγκληματίες, ενώ προώθησαν τη δημιουργία προτύπων γενναιότητας και ανδρισμού, μέσα από την αμφιλεγόμενη στρατιωτική αξία που επεδείκνυαν στη μάχη, ανταποκρινόμενοι στα πολεμικά πρότυπα που προωθούσαν οι συντηρητικοί σέρβοι διανοούμενοι. Η δράση των παραστρατιωτικών ομάδων ήταν σε μεγάλο βαθμό

⁹⁹ Djukic Slavoljub: *Milosevic and Markovic, a Lust for Power*, McGill-Queen's University Press, Canada 2001, σελ. 43 και Thomas Robert: *Serbia Under Milosevic: Politics in the 1990s*, Hurst and Company, London, 1998, σελ. 93-104.

¹⁰⁰ Οπ.π.

¹⁰¹ Sells A. Michael: *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, 1998, σελ. 72-79.

αποδεκτή στις πολιτικές ελίτ και στους σέρβους διανοούμενους. Στην Σερβία των αρχών της δεκαετίας του 1990 η δράση τους αυτή εξυμνήθηκε ως πρότυπο γενναιότητας, ενώ οι μορφές τους ταυτίστηκαν με ηρωικές φιγούρες του σερβικού παρελθόντος. Τα κατορθώματά τους δε χρησιμοποιήθηκαν για να δημιουργηθούν και προωθηθούν τα νέα συντηρητικά πρότυπα ανδρισμού και πατριαρχίας, τα οποία οι διανοούμενοι θεωρούσαν απαραίτητα για την κινητοποίηση του συνόλου της σερβικής κοινωνίας, απέναντι στις προκλήσεις που έθετε το όραμα της Μεγάλης Σερβίας¹⁰².

Επειδή η εξαντλητική παράθεση των παραστρατιωτικών οργανώσεων και του έργου τη κάθε μίας κατά τους πολέμους της Κροατίας και της Βοσνίας δεν έχει αναλυτική αξία για την παρούσα εργασία, θα περιοριστούμε σε μερικές αναφορές της δράσης μίας από τις μεγαλύτερες παραστρατιωτικές ομάδες, των «Τίγρων» του Αρκάν.

Ο Αρκάν, γνωστός για την εγκληματική του δράση και καταζητούμενος από την Ιντερπόλ για σωρεία σοβαρών εγκλημάτων, στρατολογήθηκε από τη Σερβική Μυστική Αστυνομία με σκοπό την παραστρατιωτική δράση. Έχοντας καταφύγει στη Σερβία στα μέσα της δεκαετίας του 1980, κατόρθωσε σταδιακά να αποκτήσει φήμη, καθώς από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 έγινε αρχηγός των οργανωμένων οπαδών του Ερυθρού Αστέρα, των Μαχητών. Σταδιακά καλλιέργησε και εν συνεχεία εκμεταλλεύτηκε τον εθνικιστικό φανατισμό των οργανωμένων οπαδών της ομάδας, πάντοτε με καθοδήγηση από παράγοντες του καθεστώτος Μιλόσεβιτς. Από τις τάξεις των φανατικών οργανωμένων οπαδών του Ερυθρού Αστέρα στρατολόγησε τα περισσότερα μέλη της ομάδας του, συνεχίζοντας σε πραγματικό επίπεδο μία πολεμική εκπαίδευση, την οποία είχε ήδη ξεκινήσει σε συμβολικό επίπεδο, μέσα στα ποδοσφαιρικά γήπεδα¹⁰³.

Ο Αρκάν είχε πολύ καλές σχέσεις με το καθεστώς, τις οποίες και δεν έκρυψε ποτέ. Η παραστρατιωτική του δράση ξεκίνησε το 1990, όταν ίδρυσε τους «Τίγρεις» στο μοναστήρι της Ροσαϊνίτσα και συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του

¹⁰² Colovic Ivan: *The Politics of Symbol in Serbia*, Hurst and Company, London, 2002, σελ. 14-17, 175-178 και Korac Maria: "Serbian Nationalism: Nationalism of my own people", *Feminist Review*, no. 45, *Thinking through Ethnicities* (Autumn 1993), pp. 108-112.

¹⁰³ Thomas Robert: *Serbia Under Milosevic: Politics in the 1990s*, Hurst and Company, London, 1998, σελ. 93-104 και Judah Tm: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 2000, σελ. 184-189. Επίσης για τις σχέσεις του Αρκάν με τους οπαδούς του Ερυθρού Αστέρα και τους βίαιους εθνικιστικούς συμβολισμούς σε αθλητικές διοργανώσεις βλέπε Colovic Ivan: *The Politics of Symbol in Serbia*, Hurst and Company, London, 2002, σελ. 259-286.

1990, μέχρι και την κρίση του Κοσόβου. Ουδείς μπορεί να υποστηρίξει ότι ο Αρκάν ήταν ένας ενσυνείδητος εθνικιστής. Στην πραγματικότητα, η δράση του μάλλον οφείλεται σε προσδοκία προσωπικού οφέλους. Εντούτοις, ο Αρκάν κατόρθωσε να ξυπνήσει εθνικιστικά αισθήματα σε μέρος της σερβικής κοινωνίας, χρησιμοποιώντας ισχυρούς εθνικιστικούς συμβολισμούς, ενώ υπήρξε και πρωταγωνιστής εθνικιστικών υπερβολών, όπως ποιημάτων, τα οποία συνδύαζαν την ανδρεία του με αυτήν παλαιότερων ηρώων της σερβικής ιστορίας¹⁰⁴.

Το καθεστώς Μιλόσεβιτς εκμεταλλεύτηκε τη δημοτικότητα του Αρκάν, προώθησε δε τη δημόσια εικόνα του μέσω συνεχών εμφανίσεων του στα σερβικά μέσα ενημέρωσης, προς τον σκοπό προώθησης του εθνικιστικού προγράμματος της Μεγάλης Σερβίας. Άλλωστε, στην υποστήριξη αυτή οφείλεται και το γεγονός ότι για μικρό χρονικό διάστημα ο Αρκάν μπήκε στην πολιτική αρένα, φτάνοντας μέχρι του σημείου να εκλεγεί βουλευτής της περιοχής του Κοσόβου. Σημαντικός σύμμαχος του Αρκάν υπήρξε και η Ορθόδοξη Σερβική Εκκλησία. Όπως άλλωστε δήλωνε και ο ίδιος, καθόλη τη διάρκεια της δράσης του θεωρούσε ως αρχηγούς του τον Μιλόσεβιτς και τον Πατριάρχη Παύλο¹⁰⁵.

Για τις σχέσεις του με λειτουργούς της Ορθόδοξης εκκλησίας, καθώς και για την εκμετάλλευση των εθνικών μύθων και συμβόλων, χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε ο γάμος του με την γνωστή τραγουδίστρια της τουρμπο-φολκ μουσικής Κίκα. Ο Αρκάν εμφανίστηκε στο γάμο του ντυμένος με παραδοσιακή στρατιωτική στολή των Chetnics, ενώ η Κίκα ως «Κυρά του Κοσόβου», μία θρυλική γυναικεία παρουσία που λέγεται ότι περιέθαλψε τους τραυματίες της μάχης του Κοσόβου. Ο συμβολισμός ήταν τόσο έντονος που σερβική εφημερίδα έκανε λόγο για το γάμο του κοριτσιού του Κοσόβου με τον ήρωα του Κοσόβου. Στο γάμο, ο οποίος διαφημίστηκε πολλαπλά από τα ΜΜΕ της Σερβίας, παραστάθηκαν πολλά μέλη της Ορθόδοξης Σερβικής Εκκλησίας, σηματοδοτώντας τις καλές σχέσεις τους με τον Αρκάν¹⁰⁶.

Υπό αυτήν την έννοια, αντιλαμβάνεται κανείς ότι τόσο οι πολύ γνωστές και οργανωμένες παραστρατιωτικές ομάδες, όσο και οι μικρότερες, ανεξάρτητα από το

¹⁰⁴ Duijzings Ger: *Religion and the politics of identity in Kosovo*, Hurst ad Company, London, 2000, σελ. 196-202

¹⁰⁵ οπ.π. και Thomas Robert: *Serbia Under Milosevic: Politics in the 1990s*, Hurst and Company, London, 1998, σελ. 93-104

¹⁰⁶ Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ. 100-101 και Sells A. Michael: *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, 1998, σελ. 72-79. Επίσης: Duijzings Ger: *Religion and the politics of identity in Kosovo*, Hurst ad Company, London, 2000, σελ. 196-202

χρονικό διάστημα και το θέατρο επιχειρήσεων που κάλυπτε η δράση τους, ήταν αποδεκτές σε μεγάλο βαθμό από το καθεστώς Μιλόσεβιτς, τα πολιτικά κόμματα και λοιπούς θεσμικούς και εξωθεσμικούς παράγοντες της σερβικής κοινωνίας, οι οποίοι ευθύνονται εν πολλοίς για την εγκληματική τους δράση στο μέτωπο και τις παράνομες δραστηριότητες στις οποίες επιδόθηκαν, τόσο την εποχή των οικονομικών κυρώσεων του ΟΗΕ κατά της ΟΓΔ και του εμπάργκο όπλων, όσο και στην συνέχεια που η σερβική οικονομία κατέρρευε¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Judah Tim: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 2000, σελ. 255-258 και Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ. 226n13.

Η συμβολή των διανοουμένων και άλλων πολιτιστικών παραγόντων στην προώθηση του σύγχρονου σερβικού εθνικισμού.

Η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας σε μεγάλο βαθμό προωθήθηκε και νομιμοποιήθηκε από τους διανοούμενους της χώρας, οι οποίοι ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1970 και κυρίως μετά το θάνατο του Τίτο, προωθούσαν μία μορφή αποκέντρωσης των δομών εξουσίας και ανάδειξης των εθνικών τους ταυτοτήτων. Σταδιακά, οι διανοούμενοι της Γιουγκοσλαβίας συνδέθηκαν με το αναδυόμενο εθνικιστικό πρόγραμμα των επιμέρους δημοκρατιών, ενώ το ενδιαφέρον τους για τα προβλήματα του ομοσπονδιακού κράτους μειώθηκε. Μέσα από αυτήν την διαδικασία σε μεγάλο βαθμό αποπειράθηκαν να νομιμοποιήσουν τον ρόλο τους ως φορέων της νέας εθνικιστικής ιδεολογίας, η οποία θα τους συνέδεε με τις εθνικές τους πατρίδες και θα εξασφάλιζε την αυθεντία και επιρροή τους στη μετακομμουνιστική εποχή. Στην διαδικασία αυτή πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισαν και οι διανοούμενοι της Σερβίας¹⁰⁸.

Η προώθηση των εθνικιστικών ιδεών στη Σερβία της δεκαετίας του 1980 ήταν σε μεγάλο βαθμό έργο των συντηρητικών διανοουμένων της εποχής. Μετά το 1986, οπότε και δημοσιεύτηκε το Μνημόνιο της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών, το οποίο καλούσε σε κινητοποίηση για την πραγμάτωση του οράματος της Μεγάλης Σερβίας, οι σέρβοι διανοούμενοι σε μεγάλο βαθμό υιοθέτησαν, επεξεργάστηκαν και ριζοσπαστικοποίησαν τις ιδέες που περιέχονταν σε αυτό¹⁰⁹.

Οι σέρβοι διανοούμενοι, ακαδημαϊκοί, συγγραφείς, ιστορικοί και πολιτικοί επιστήμονες, ήδη πριν από τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας επιδόθηκαν στο επίπονο έργο της εθνικιστικής αφύπνισης των Σέρβων, μέσα από τη δημοσίευση εργασιών, οι οποίες ερμήνευαν με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο την παλαιότερη και σύγχρονη ιστορία του σερβικού έθνους, είτε πριν, είτε εντός της Γιουγκοσλαβίας του Τίτο. Μέσα από το έργο τους αυτό ισχυροποίησαν την αίσθηση της θυματοποίησης και καταδίωξης του σερβικού στοιχείου, ανέδειξαν την ισχυρή του παρουσία στην

¹⁰⁸ Devic Ana: "Ethnonationalism, Politics and the Intellectuals: The Case of Yugoslavia", *International Journal of Politics, Culture and Society*, vol. 11, no 3, 1998, pp. 375-409.

¹⁰⁹ Vujasic Veljko: "Historical Legacies, Nationalist Mobilization and Political Outcomes in Russia and Serbia: A weberian view", *Theory and Society*, vol. 25, no. 6 (December 1996), pp. 763-801 και Mihajlovic Kosta and Vasilije Krestic: "Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts: Answers to criticisms" στο www.balkan-archive.org.yu/kosta/memorandum/contents.html (26.09.2005).

ευρύτερη περιοχή της Γιουγκοσλαβίας ήδη από την εποχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τόνισαν τις σχέσεις των Σέρβων με την Ορθοδοξία και γενικότερα διέπλασαν την εικόνα ενός λαού ανώτερου, φιλελεύθερου, φιλειρηνικού και γενναιόδωρου¹¹⁰.

Πιο συγκεκριμένα, μέσα από μία προσπάθεια ανάδειξης του μύθου του Κοσόβου και των προεκτάσεων του για τη σύγχρονη πολιτική και πνευματική παρουσία της Σερβίας, όχι μόνο νομιμοποίησαν τη σερβική πολιτική στην περιοχή, αλλά και προώθησαν τα ιστορικά δικαιώματα των Σέρβων του Κοσόβου, ως φορέων της πολιτιστικής και ιστορικής κληρονομιάς της περιοχής. Υπό την έννοια αυτή, ανέδειξαν με πολύ συγκεκριμένους τρόπους τους κινδύνους για το σερβικό έθνος από τη σταδιακή αλβανοποίηση της περιοχής, η οποία κατ' αυτούς οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στις διώξεις του σερβικού στοιχείου από τις αλβανικές πολιτικές ελίτ που είχαν προωθηθεί στην ηγεσία του Κοσόβου, μετά την ανακήρυξη της αυτονομίας της περιοχής από το Σύνταγμα του 1974. Επίσης, μέσα από τη δημογραφική συνομοσία που βολικά ανακάλυψαν και η οποία στηριζόταν στο υψηλό ποσοστό γεννήσεων μεταξύ του αλβανικού στοιχείου της περιοχής, έκρουσαν τον κώδωνα του κινδύνου για τη μελλοντική παρουσία των Σέρβων στο λίκνο του πολιτισμού τους¹¹¹.

Ταυτόχρονα, μέσα από ιστορικές και άλλες μελέτες που σχετίζονταν με την παρουσία, τη δράση, τη συμμετοχή των Σέρβων στην αντίσταση κατά των δυνάμεων του Άξονα, μέσω της ένταξης τους στους Παρτιζάνους του Τίτο και τις διώξεις τους από τους εθνικιστές Κροάτες Ustasa κατά το 2^ο Π.Π, τόνισαν τους νέους κινδύνους που αντιμετώπιζε το σερβικό έθνος από γειτονικούς αναδυόμενους εθνικισμούς, ενώ στην πορεία νομιμοποίησαν στα μάτια της σερβικής κοινωνίας τον πόλεμο με την Κροατία¹¹².

¹¹⁰ Primoratz Igor: "Serbian Intellectuals and the War in the Balkans" στο www.hr/darko/etf/prim2.htm (26.04.2005) και Job Cvijeto: "Yugoslavia's ethnic furies", Foreign Policy, number 92, Summer 1993, pp. 52-74. Επίσης: Vujacic Veljko: "Reexamining the "Serbian Exceptionalism" Thesis" στο www.repositories.cdlib.org/iseees/bps/2004_03-vuja (25.08.2005), Institute of Slavic, East European and Eurasian Studies, University of California, Berkeley.

¹¹¹ Samardzic Slobodan: "Kosovo-Metohija: Political Aspect of the Problem", στο www.balkan-archive.org.yu/politics/papers/kosovo/samardzic_kosovo.html (12.04.2005) και Anzulovic Branimir: *Heavenly Serbia: From myth to genocide*, C. Hurst and Company, London, 1999, σελ. 114-118. Επίσης: Duijzings Ger: *Religion and the politics of identity in Kosovo*, Hurst ad Company, London, 2000, σελ. 196-202 και Veremis Thanos: "Kosovo: The power keg on hold", Balkan forum, June 1996, pp. 45-79.

¹¹² Posa Christina: "Engineering hatred: The Roots of Contemporary Serbian Nationalism", *Balkanista* 11, 1998, pp. 69-77. και McDonald Bruce David: *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester University Press, Manchester and New York, 2002, σελ. 132-154.

Επίσης, μέσα από μελέτες σχετικά με την καταγωγή των μουσουλμάνων ως εξισλαμισμένων Σέρβων και όχι ενός διακριτού έθνους δικαιολόγησαν τον πόλεμο στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, ενώ συνδέοντας τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της περιοχής με ένα παρελθόν εχθρότητας κατά των Σέρβων, το οποίο έφτανε μέχρι την εποχή της προδοσίας του πρίγκιπα Λαζάρου και αφορούσε τις σχέσεις τους με τους Οθωμανούς και την υιοθέτηση της κουλτούρας της οθωμανικής βαρβαρότητας, μέσω του εξισλαμισμού τους, ενίσχυσαν τις παραστάσεις απειλής των Σέρβων και δικαιολόγησαν τις βαρβαρότητες του πολέμου στη Βοσνία, ως άμυνα στον ισλαμικό φονταμενταλισμό και στην επέκταση του στον χριστιανικό-δυτικό κόσμο, τελευταίο προπύργιο του οποίου αποτελούσε η Σερβία¹¹³.

Τέλος, ερμηνεύοντας με έναν εντελώς σερβοκεντρικό τρόπο την κομμουνιστική Γιουγκοσλαβία και τη θέση των Σέρβων εντός του πλαισίου της, προώθησαν την ιδέα της Μεγάλης Σερβίας, ως ενός κράτους πέρα και πάνω από τα γεωγραφικά σύνορα της Σερβίας, σκοπός του οποίου θα ήταν να εντάξει όλους τους Σέρβους της περιοχής στα εδάφη του. Οι ιδέες αυτές προωθήθηκαν κυρίως από τον πρώην κομμουνιστή και πατέρα του σερβικού εθνικισμού Dobrica Cosic. Ο Cosic, ο οποίος ήδη από το 1968 είχε έρθει σε ρήξη με το καθεστώς Τίτο, τον οποίο θεωρούσε τον μεγαλύτερο εχθρό της Σερβίας, είχε αποκήρυξε τον κομμουνισμό, ως ένα αποτυχημένο και διεφθαρμένο σύστημα. Σταδιακά μεταμορφώθηκε σε ένθερμο οπαδό της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας και της αυτονόμησης των Σέρβων, μέσω της δημιουργίας ενός ανεξάρτητου Σερβικού κράτους, το οποίο θα προστάτευε το λαό του από την ρατσιστική συμπεριφορά και το μίσος των άλλων λαών της Γιουγκοσλαβίας. Ο Cosic υπήρξε ένας στρατευμένος διανοούμενος στην υπηρεσία του σερβικού εθνικισμού από πολύ νωρίς, ενώ μέσα από το έργο του και τους λόγους του εγκαινίασε και καθιέρωσε την ιστορικότητα του σερβικού μαρτυρίου. Χαρακτηριστική άλλωστε επ' αυτού του θέματος είναι η ακόλουθη δήλωση του: «Ο Σέρβος είναι ο νέος Εβραίος, ο Εβραίος του 20^{ου} αιώνα»¹¹⁴.

Ο Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς εκμεταλλεύτηκε σε μεγάλο βαθμό τον εθνικιστικό λόγο των διανοούμενων, υιοθετώντας τον εθνικισμό ως ιδεολογικό εργαλείο για την άνοδο του στην εξουσία. Στην προσπάθεια του αυτή βρήκε αρωγούς διάφορους

¹¹³ Οπ.π. σελ. 220-245 και Sells A. Michael: *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, 1998, σελ. 72-79 και Hayden-Bakic Milica: "Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia", *Slavic Review*, vol. 54, no. 4 (winter 1995), pp. 917-931.

¹¹⁴ Miller Nick: "The children of Cain: Dobrica Cosic's Serbia", *East European Politics and Societies*, vol. 14, no. 2, 2000, pp. 268-287 και Posa Christina: "Engineering hatred: The Roots of Contemporary Serbian Nationalism", *Balkanista* 11, 1998, pp. 69-77.

συντηρητικούς σέρβους διανοούμενους, οι οποίοι στήριζαν τις εθνικιστικές επιλογές του καθεστώτος. Το κυριότερο παράδειγμα αυτής της συνεργασίας αφορά στις εξελίξεις στην περιοχή του Κοσόβου κατά τη δεκαετία του 1980. Ο σερβικός πληθυσμός στην περιοχή βρισκόταν σε μεγάλη αναταραχή, λόγω της καταπίεσης που αντιμετώπιζε από το αλβανικό στοιχείο και ήταν σχεδόν βέβαιο ότι κάποια στιγμή η βία θα κλιμακωνόταν. Στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι Σέρβοι του Κοσόβου βρήκαν δύο απρόσμενους συμμάχους. Τους σέρβους διανοούμενους, οι οποίοι ήδη από το 1986 υπέβαλαν στο Γιουγκοσλαβικό και το Σερβικό Κοινοβούλιο γραπτή έκκληση, ζητώντας την άμεση λήψη μέτρων για να δοθεί ένα τέλος στη «μακρά γενοκτονία» των Σέρβων της περιοχής και τον Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς, ο οποίος στήριξε σε μεγάλο βαθμό την μετέπειτα πολιτική του καριέρα στην προστασία που προσέφερε σταδιακά στους Σέρβους του Κοσόβου¹¹⁵.

Μετά την άνοδο του Μιλόσεβιτς στην εξουσία και τη μετάβαση προς ένα πολυκομματικό σύστημα, οι Σέρβοι διανοούμενοι υπήρξαν έντονα πολιτικοποιημένοι. Κάποιοι από αυτούς εντάχθηκαν σε κόμματα, ενώ άλλοι δημιούργησαν δικά τους. Επίσης, διάφοροι διανοούμενοι συνεργάστηκαν κατά καιρούς με τον Μιλόσεβιτς, όπως για παράδειγμα ο Dobrica Cosic, ο οποίος διατέλεσε Πρόεδρος της ΟΔΓ, αμέσως μετά τη δημιουργία της, και ο Mihailo Markovic, ο οποίος υπήρξε Αντιπρόεδρος του SPS, του κόμματος του Μιλόσεβιτς¹¹⁶.

Συνοπτικά, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι οι διαπλοκές των διανοούμενων με την πολιτική προώθησαν σε μεγάλο βαθμό τον εθνικιστικό λόγο και το όραμα της Μεγάλης Σερβίας. Νομιμοποίησαν δε τις πολεμικές προσπάθειες σε Κροατία, Βοσνία και αργότερα στο Κόσοβο, ενώ συνέβαλαν στην ριζοσπαστικοποίηση και κινητοποίηση της σερβικής κοινωνίας προς την ίδια κατεύθυνση. Ακόμα και οι διανοούμενοι εκείνοι που αποτέλεσαν την αντιπολίτευση κατά του καθεστώτος Μιλόσεβιτς, όπως ο Vuk Draskovic και ο Vojislav Kostunica, δεν κατόρθωσαν να ξεφύγουν, τουλάχιστον αρχικά από την εθνικιστική ρητορική της εποχής. Χαρακτηριστικό δε επ'αυτού είναι το γεγονός ότι ο μεν Draskovic, μέχρι να

¹¹⁵Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ. 40-43 και Djukic Slavoljub: *Milosevic and Markovic, a Lust for Power*, McGill-Queen's University Press, Canada 2001, σελ. 52-55. Επίσης: Primoratz Igor: "Serbian Intellectuals and the War in the Balkans" στο www.hr/darko/etf/prim2.htm (26.04.2005). Επίσης: Vujacic Veljko: "Reexamining the "Serbian Exceptionalism" Thesis" στο www.repositories.cdlib.org/iseees/bps/2004_03-vuja (25.08.2005), Institute of Slavic, East European and Eurasian Studies, University of California, Berkeley.

¹¹⁶Thomas Robert: *Serbia Under Milosevic: Politics in the 1990s*, Hurst and Company, London, 1998, σελ. 52-62.

αποφασίσει ότι ήταν κατά του πολέμου είχε φτάσει μέχρι του σημείου να στηρίξει τη δημιουργία παραστρατιωτικής ομάδας, ενώ ο Kostunica είχε πλήρως διαφωνήσει με το σχέδιο Βανς-Όουεν για ειρήνευση στη Βοσνία, επί τη βάση ότι το σχέδιο δεν ήταν αποδεκτό από τους Σερβοβόσνιους¹¹⁷.

Ταυτόχρονα, άλλοι πιο φιλελεύθεροι και προοδευτικοί διανοούμενοι δεν μπόρεσαν να βρουν τον τρόπο να αντιδράσουν οργανωμένα και αποφασιστικά κατά του εθνικιστικού προγράμματος που προωθείτο μέσα από τη συνεργασία κάποιων συναδέλφων τους με τις πολιτικές ελίτ. Αυτό που μπόρεσαν να πράξουν ήταν να αποκηρύξουν ο καθένας προσωπικά τον πόλεμο και να μιλήσουν ανοιχτά για τα εγκλήματα που διαπράττονταν κατά τη διεξαγωγή του. Οι περισσότεροι από αυτούς χαρακτηρίστηκαν προδότες από τους συναδέλφους τους και τα ελεγχόμενα από το καθεστώς ΜΜΕ, ενώ υπήρξαν και μέλη της ομάδας «Κύκλος του Βελιγραδίου», η οποία παρά τις συνεχείς προσπάθειες της δεν κατόρθωσε να ασκήσει σημαντική επιρροή στη σερβική κοινωνία, όπως άλλωστε και οι λοιπές αντιπολεμικές οργανώσεις¹¹⁸.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά δημοσιεύτηκε ή και επανεκδόθηκε πληθώρα λογοτεχνικών και ποιητικών έργων, τα οποία τόνιζαν την θυματοποίηση και καταδίωξη των Σέρβων σε διάφορες ιστορικές περιόδους, αναδεικνύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις εθνικιστικές προκαταλήψεις που έχουμε περιγράψει ανωτέρω. Οι Σέρβοι συγγραφείς και ποιητές περιέγραφαν έναν κόσμο πολιτιστικά κατώτερο που μισούσε τους Σέρβους και ήθελε να τους βλάψει, ενώ παράλληλα εξυμνούσαν την κουλτούρα και τη γενναιότητα του δικού τους λαού. Μέσα από τα ιστορικά μυθιστορήματα, οι συγγραφείς αναδείκνυαν παλαιότερα μαρτύρια και κατ' αυτόν τον τρόπο αύξαναν τις παραστάσεις απειλής στη σερβική κοινωνία. Το έργο τους καλούσε τη σερβική κοινωνία σε μία κινητοποίηση για την πραγμάτωση του οράματος της Μεγάλης Σερβίας, η οποία θα γεννιόταν μέσα από τη βίαιη αντιπαράθεση με τους προαιώνιους εχθρούς, όπως αυτή περιγραφόταν στην παράδοση και κουλτούρα του μαχαιριού, η οποία ήταν πολύ αγαπητή στους Σέρβους, καθώς αντλούσε τη γοητεία της από την εποχή της μάχης του Κοσόβου¹¹⁹.

¹¹⁷ Οπ.π. σελ. 93-104 και 199-235 και Denitch Bogdan: "Learning from the Death of Yugoslavia: Nationalism and Democracy", *Social Text*, no. 34(1993), pp. 3-16.

¹¹⁸ Primoratz Igor: "Serbian Intellectuals and the War in the Balkans" στο www.hr/darko/etf/prim2.htm (26.04.2005).

¹¹⁹ Anzulovic Branimir: *Heavenly Serbia: From myth to genocide*, C. Hurst and Company, London, 1999, σελ. 128-141.

Στην αναβίωση της κουλτούρας του μαχαιριού συνέβαλαν συγγραφείς, όπως ο Dobrica Cosic και ο Vuk Draskovic, οι οποίοι αναφέρονταν συχνά στη χρήση του μαχαιριού όχι μόνο ως μέσο προστασίας, αλλά και δικαίωσης. Ο Draskovic μάλιστα είχε γράψει και ένα μυθιστόρημα με τίτλο «Το Μαχαίρι» όπου εξυμνούσε αυτήν την κουλτούρα, με μεγάλη απήχηση στη σερβική κοινωνία. Χαρακτηριστική δε έπ' αυτού είναι και η δήλωση στελέχους της παραστρατιωτικής οργάνωσης του Draskovic, ο οποίος υποστήριξε ότι διαβάζοντας το εν λόγω μυθιστόρημα γινόταν ολοένα και πιο βίαιος, τη δε βιαιότητα του κατεύθυνε προς Κροάτες και Μουσουλμάνους, χωρίς καμία διάκριση¹²⁰.

Ο φόβος όμως για το μέλλον της Σερβίας και το ενδεχόμενο να εξαφανιστούν οι Σέρβοι ως λαός εκφράστηκε κυρίως στο έργο του Milorad Pavic «Λεξικό των Χαζάρων». Μέσα από το έργο αυτό του συγγραφέα, το οποίο απέκτησε διεθνή αναγνώριση, και πίσω από την ιστορία της εξαφάνισης του πολιτισμού των Χαζάρων κρύβεται ένας αυξανόμενος φόβος για ενδεχόμενο αφανισμό των Σέρβων, εξαιτίας των διαπλοκών ενός κόσμου που μισεί και επιβουλεύεται το σερβικό έθνος, το οποίο περικλείεται από εχθρούς και το οποίο, μέσα από τις πολιτικές επιλογές του κομμουνιστικού καθεστώτος έχει απολέσει τις επαφές του με τους παραδοσιακούς συμμάχους του. Το έργο του Pavic είχε μεγάλο αντίκτυπο στους Σέρβους, καθώς έδινε σάρκα και οστά στους μεγαλύτερους φόβους τους, ιδίως σε μία περίοδο μεγάλης αβεβαιότητας για τη μελλοντική θέση της Σερβίας στη θνήσκουσα Γιουγκοσλαβία¹²¹.

Πέρα από το έργο των διανοούμενων και των λογοτεχνών, σημαντικό ρόλο στην κινητοποίηση της σερβικής κοινωνίας προς εθνικιστικά οράματα διαδραμάτισε και η προώθηση μίας νέας μουσικής πραγματικότητας, κυρίως στο τέλος της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές του 1990. Η νέα εθνικιστική ελίτ έψαχνε ένα είδος μουσικής κουλτούρας κατάλληλο για το νέο κοινωνικό περιβάλλον που διαμόρφωνε η εθνικιστική έξαρση της εποχής. Η ροκ μουσική, πλέον δημοφιλής στην νεολαία των αστικών κέντρων και κυρίως του Βελιγραδίου, ήταν αρκετά κοσμοπολίτικη σε σύλληψη και μηνύματα για να μπορέσει να εκφράσει τα εθνικιστικά μηνύματα που επιθυμούσε το καθεστώς Μιλόσεβιτς. Πέραν δε τούτου, η ροκ όντας η μουσική των νεαρών αστών του Βελιγραδίου, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν την εμπλοκή τους στον

¹²⁰ Οπ.π

¹²¹ Wachtel Andrew: "Postmodernism as Nightmare: Milorad Pavic' s Literary Demolition of Yugoslavia", The Slavic and East European Journal, vol. 41, no. 4, (Winter, 1997), pp. 627-644.

πόλεμο και το όραμα της Μεγάλης Σερβίας, θεωρείτο αντιδραστική από παράγοντες του καθεστώτος. Η μουσική κουλτούρα που προωθήθηκε λοιπόν από το καθεστώς και αναδείχθηκε από τα ελεγχόμενα από το κράτος ΜΜΕ ήταν η μουσική τούρμπο-φολκ, η οποία συνδύαζε στοιχεία της παραδοσιακής μουσικής της Σερβίας με νέους ηλεκτρονικούς ήχους και μοντέρνες ενορχηστρώσεις, στα πρότυπα της εύπεπτης ποπ μουσικής¹²².

Το καθεστώς στήριξε την τουρμπο-φολκ μουσική εξαιτίας του γεγονότος ότι αυτή ανταποκρινόταν στις ανάγκες και στα αισθητικά πρότυπα των αγροτικών περιοχών και των κατοίκων των πόλεων που προέρχονταν από αγροτικές περιοχές, απ' όπου και αντλούσε την εκλογική του βάση το καθεστώς Μιλόσεβιτς. Μέσα από την τουρμπο-φολκ μουσική προωθήθηκαν τα νέα εθνικιστικά πρότυπα, υμνήθηκαν νέοι ήρωες, όπως ο Αρκάν, ο Ράντοβαν Κάρατζιτς και ο ίδιος ο Μιλόσεβιτς, τραγουδήθηκε η δυστυχία των Σέρβων προσφύγων που έχαναν τις πατρίδες τους και έφταναν στα μεγάλα αστικά κέντρα της Σερβίας και υμνήθηκε η γενναιότητα των σέρβων μαχητών στο μέτωπο¹²³.

Η ανάδειξη της τουρμπο-φολκ μουσικής σε κυρίαρχο μουσικό ρεύμα και η δημιουργία ενός νέου μουσικού περιβάλλοντος υπήρξε πολύ χρήσιμο εργαλείο για το καθεστώς Μιλόσεβιτς, κατά τη διάρκεια του πολέμου. Από το 1994 και μετά, οπότε ο Μιλόσεβιτς εγκαταλείπει την εθνικιστική ρητορική και κατέπεκτασε τους Σερβοβόσνιους, προωθώντας το σχέδιο Βανς-Όουεν για ειρήνευση στην περιοχή της Βοσνίας, το καθεστώς Μιλόσεβιτς στράφηκε κατά της τουρμπο-φολκ μουσικής, την οποία χαρακτήρισε μία μορφή κιτς, ενώ παράλληλα ξεκίνησε μία εκστρατεία για την προώθηση, όπως δήλωνε, των γνήσιων πολιτιστικών αξιών. Στην πραγματικότητα, όμως, το καθεστώς σε μία προσπάθεια να παραμείνει στην εξουσία και να νομιμοποιηθεί στα μάτια των νέων δυτικών συμμάχων του ως παράγοντας προώθησης της ειρήνης στην περιοχή, δεν ήθελε πλέον καμία σχέση με τις εθνικιστικές υπερβολές της τουρμπο-φολκ μουσικής¹²⁴.

¹²² Gordy D. Eric: *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 1999, σελ. 103-108. Επίσης για τη διαδρομή και την εξέλιξη του Γιουγκοσλαβικού ροκ βλέπε Ramet Sabrina: *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milosevic*, Westview Press, 2002, σελ. 145-146 και 266-269.

¹²³ Duijzings Ger: *Religion and the politics of identity in Kosovo*, Hurst ad Company, London, 2000, σελ. 196-202 και Rasmussen Vidic Ljerka: "From Source to Commodity: Newly composed folk music of Yugoslavia", *Popular Music*, vol. 14, no. 2 (May 1995), pp. 241-256.

¹²⁴ Gordy D. Eric: *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 1999, σελ. 103-108.

Η διαπλοκή όλων αυτών των παραγόντων με τις δομές εξουσίας άλλαξαν σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική πραγματικότητα και την καθημερινότητα της σερβικής κοινωνίας, συνέβαλαν στη νομιμοποίηση του πολέμου και στην διάδοση και εμπέδωση του εθνικιστικού οράματος της Μεγάλης Σερβίας. Η κοινωνική αυτή πραγματικότητα άρχισε να διαφοροποιείται από το 1994, όταν η Σερβία έπεσε σε βαθιά οικονομική κρίση και η αποτελεσματικότητα του καθεστώτος Μιλόσεβιτς άρχισε να αμφισβητείται υπό το βάρος της ήττας στους πολέμους της Κροατίας και της Βοσνίας, της αυξανόμενης φτώχειας και της καταστροφής της κοινωνικής συνοχής που συνεπαγόταν η εισροή προσφύγων, η μετανάστευση και η αύξηση της εγκληματικότητας.

Η Σερβία από το 1994 έως την πτώση του Μιλόσεβιτς. Η οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση ως παράγοντας ύφεσης του εθνικισμού.

Ο σερβικός εθνικισμός έφτασε στο απόγειο του κατά τη διάρκεια των πολέμων της Κροατίας και της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, καθώς η προοπτική επιτυχίας στους δύο αυτούς πολέμους συνεπαγόταν την πραγματοποίηση του οράματος της Μεγάλης Σερβίας. Η προπαγάνδα του καθεστώτος Μιλόσεβιτς προωθούσε σε μεγάλο βαθμό παραστάσεις νίκης της σερβικής πλευράς, υποβαθμίζοντας ταυτόχρονα τις σερβικές θηριωδίες και τονίζοντας τις αντίστοιχες των αντιπάλων της. Μέσα σε αυτό το κλίμα της εθνικιστικής υστερίας, η σερβική κοινωνία δεν διέγνωσε εγκαίρως την παρακμή των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών δομών που οδήγησαν την Σερβία όχι μόνο στην συρρίκνωση και απομόνωση της από τη διεθνή κοινότητα, αλλά και σε μία βαθιά εσωτερική κρίση από την οποία ακόμα και σήμερα δυσκολεύεται να ξεφύγει.

Σε οικονομικό επίπεδο, η σερβική οικονομία, ήδη από την εποχή της Γιουγκοσλαβίας, βρισκόταν σε παρακμή, παρουσιάζοντας σημαντικά ελλείμματα. Η ανάληψη της εξουσίας από τον Μιλόσεβιτς δεν οδήγησε στη χάραξη και εφαρμογή μίας συνεπούς οικονομικής πολιτικής, η οποία θα μπορούσε να αντιστρέψει την συγκεκριμένη πραγματικότητα, με αποτέλεσμα η οικονομική κρίση να βαθύνει και να οδηγήσει κατά το έτος 1992 σε υπερπληθωρισμό, ανάλογο με αυτόν της μεσοπολεμικής Γερμανικής Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Ο υπερπληθωρισμός κατέστρεψε την οικονομία της Σερβίας, καθώς για δύο ολόκληρα χρόνια η σερβική οικονομία εμφάνιζε διψήφια και αργότερα τριψήφια ποσοστά πληθωρισμού, ενώ η κυβέρνηση συνέβαλε στην έξαρση του φαινομένου με συνεχή έκδοση χρήματος, η οποία οδήγησε σε σημαντική φτώχεια το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Αντίστοιχα, τα διογκωμένα ελλείμματα που παρουσίαζε η σερβική οικονομία δεν ελέγχθηκαν αποτελεσματικά, τόσο εξαιτίας της έλλειψης ισχυρής πολιτικής βούλησης, όσο και εξαιτίας του γεγονότος ότι τα περισσότερα εξ αυτών είχαν προκύψει από την επιλογή του καθεστώτος Μιλόσεβιτς να χρηματοδοτεί με μεγάλα ποσά την πολεμική προσπάθεια στην Κροατία και στη Βοσνία¹²⁵.

¹²⁵ Lyon James: "Yugoslavia's Hyperinflation, 1993-1994: A Social History", *East European Politics and Societies*, vol. 10, no. 2, spring 1996, pp. 293-327 και Dallago Bruno-Uvalic Milica: "The Distributive Consequences of Nationalism: The case of former Yugoslavia", *Europe-Asia Studies*, vol. 50, no. 1 (January, 1998), pp. 71-90. Επίσης: Παπασωτηρίου Χαράλαμπος: Ελλάδα, Νοτιοανατολική

Η προπαγάνδα του καθεστώτος Μιλόσεβιτς προσπάθησε σε μεγάλο βαθμό να κατηγορήσει τις δυτικές κυβερνήσεις για τις ανύπαρκτες επιδόσεις της σερβικής οικονομίας. Υπό αυτήν την έννοια, υποστηριζόταν ότι η κακή οικονομική κατάσταση οφειλόταν στις οικονομικές κυρώσεις που είχαν επιβληθεί κατά της ΟΔΓ από τον ΟΗΕ ως ένα μέτρο πίεσης με σκοπό την ειρήνευση στην περιοχή. Η θέση αυτή διευκόλυνε το καθεστώς Μιλόσεβιτς να μετακυλύσει τις ευθύνες της αποτυχημένης οικονομικής του πολιτικής στον ΟΗΕ, αν και σε μεγάλο βαθμό οι κυρώσεις συνέβαλαν στην εφαρμογή προστατευτικών πολιτικών σε διάφορους τομείς της οικονομίας, ενώ ταυτόχρονα η ΟΔΓ συνέχιζε να εξάγει προϊόντα και να αντλεί κέρδη από την εξαγωγική της δραστηριότητα¹²⁶.

Η κακή οικονομική κατάσταση στην ΟΔΓ επιδειωνόταν έτι περαιτέρω εξαιτίας της ανόδου της μαύρης και γκριζας οικονομίας που ανθούσε στην περιοχή, λόγω των διεθνών κυρώσεων και στηριζόταν της από τους μηχανισμούς του καθεστώτος Μιλόσεβιτς, καθώς και της μαζικής εισροής προσφύγων από τις περιοχές των Σέρβων της Κροατίας και της Βοσνίας, οι οποίοι επέτειναν το πρόβλημα της φτώχειας με τις ανάγκες τους σε στέγη και τροφή. Όλη αυτή η κατάσταση οδήγησε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού σε αδυναμία να ανταποκριθεί σε βασικές βιοτικές ανάγκες, ενώ οι αναγκαστικές διακοπές ρεύματος και η έλλειψη θέρμανσης δυσκόλευαν ακόμα περισσότερο την καθημερινή επιβίωση¹²⁷.

Από τη συγκεκριμένη περίοδο κερδισμένος σε μεγάλο βαθμό βγήκε ο υπόκοσμος της ΟΔΓ και κυρίως το οργανωμένο έγκλημα του Βελιγραδίου. Σε μία οικονομία που παρέπαιε και έχοντας εξασφαλίσει την ανοχή, αν όχι και τη συνεργασία του καθεστώτος, η παραοικονομία και το οργανωμένο έγκλημα άνθησαν, δημιουργώντας έτσι μία κουλτούρα εγκλήματος και μικρής ή μεγάλης παραβατικότητας σε σημαντικό μέρος του πληθυσμού, το οποίο έβλεπε στην παράνομη δραστηριότητα μία λύση για τα οικονομικά του προβλήματα. Η ολοένα και διευρυνόμενη οικονομική δυσπραγία και η συρρίκνωση της κοινωνικής συνοχής που προκαλούσε η αναδιανομή του πλούτου και η συγκέντρωση του στα χέρια λίγων,

Ευρώπη και Νέο Διεθνές Σύστημα: Οι προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1999, σελ. 108-110.

¹²⁶ Judah Tim: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 2000, σελ. 267-274 και Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ. 90-102.

¹²⁷ Lyon James: "Yugoslavia's Hyperinflation, 1993-1994: A Social History", *East European Politics and Societies*, vol. 10, no. 2, spring 1996, pp. 293-327 και Vejvoda Ivan: "In or Out of the Black Hole? Fin de Siecle Federal Republic of Yugoslavia", *The International Spectator*, vol. 33, no. 3, July-September 1998, pp. 15-27.

καθώς και η εμπέδωση μίας κουλτούρας εγκλήματος, οδήγησαν πολλά μορφωμένα και αξιόλογα άτομα σε μαζική μετανάστευση προς αναζήτηση μίας καλύτερης ζωής, με αποτέλεσαν η σερβική κοινωνία να απογυμνωθεί από τα καλύτερα μυαλά της, από τα άτομα εκείνα που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως καταλύτης αλλαγής και εξόδου της σερβικής κοινωνίας από την κρίση¹²⁸.

Η ΟΔΓ βγήκε από το φαύλο κύκλο του υπερπληθωρισμού στις αρχές του 1994, μετά από ένα πρόγραμμα σταθερότητας που σχεδιάστηκε από τον διοικητή της Κεντρικής Τράπεζας, Dragoslav Anramovic. Εντούτοις, η οικονομία της ουσιαστικά δεν ανέκαμψε ποτέ, ενώ η πολιτική και κοινωνική κρίση συνέχισε να βαθαίνει¹²⁹. Ιδίως μετά τις μαζικές διαδηλώσεις του 1996, οι οποίες προκλήθηκαν μετά από εκτεταμένη νοθεία στις εκλογές του ίδιου έτους που οδήγησε τον συνασπισμό των κομμάτων της αντιπολίτευσης «Μαζί» να αποστερηθεί των θέσεων που κατέλαβε στις πόλεις και κατά τις οποίες τα στελέχη του συνασπισμού όχι μόνο δεν κατόρθωσαν να κινητοποιήσουν τα πλήθη προς την κατεύθυνση της πολιτικής αλλαγής, αλλά και πολύ εύκολα συνεργάστηκαν με τον Μιλόσεβιτς με μόνο σκοπό την ανάληψη των θέσεων τους χωρίς την απόδοση ευθυνών, η σερβική κοινωνία βυθίστηκε στον κυνισμό και την απάθεια, αποδεικνύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ανικανότητα της να αντιδράσει στα τεκταινόμενα¹³⁰.

Μετά τις εκλογές του 1998, ο Μιλόσεβιτς που στο μεταξύ είχε γίνει Πρόεδρος της ΟΔΓ, άρχισε να παίζει το χαρτί του Κοσόβου, οργανώνοντας επιτυχώς δημοψήφισμα, προκειμένου να αποφασιστεί εάν το πρόβλημα της περιοχής θα λυνόταν με εσωτερικές διαδικασίες ή με βοήθεια από τη διεθνή κοινότητα. Η εθνικιστική του αυτή κίνηση στόχευε στο να του εξασφαλίσει νομιμοποίηση, όχι μόνο για τις μελλοντικές του ενέργειες στο Κόσοβο, αλλά και για την παραμονή του στην εξουσία. Ο Μιλόσεβιτς που στο τέλος της δεκαετίας του 1980 είχε εξασφαλίσει την άνοδο του στην εξουσία κινητοποιώντας τη γοητεία του εθνικισμού μεταξύ των Σέρβων του Κοσόβου και διαχέοντας την στην υπόλοιπη Σερβία, δέκα χρόνια μετά ανέλαβε μία ανάλογη εκστρατεία, θεωρώντας ότι η ταύτιση των Σέρβων με το

¹²⁸ Judah Tm: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 2000, σελ.255-258 και 276-278.

¹²⁹ Gordy D. Eric: *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 1999, σελ. 176-192.

¹³⁰ Thomas Robert: *Serbia Under Milosevic: Politics in the 1990s*, Hurst and Company, London, 1998, σελ. 285-316 και Colovic Ivan: *The Politics of Symbol in Serbia*, Hurst and Company, London, 2002, σελ. 295-304. Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ. 126-133/

Κόσοβο ως λίκνο του πολιτισμού τους θα του εξασφάλιζε ευρύτατη συναίνεση και νομιμοποίηση¹³¹.

Στην πραγματικότητα, όμως, ο Μιλόσεβιτς δεν υπολόγισε ότι απέναντι του είχε μία παθητική και αδιάφορη σερβική κοινωνία, η οποία δεν προσδοκούσε τίποτε και οι συνθήκες ζωής της οποίας δεν επέτρεπαν μία νέα κινητοποίηση για το σκοπό του Κοσόβου. Η αντιδραστική πολιτική του Μιλόσεβιτς και οι αποσχιστικές τάσεις των Αλβανών του Κοσόβου οδήγησαν σε αδιέξοδο. Η παρέμβαση της διεθνούς κοινότητας δεν μπόρεσε να οδηγήσει σε ειρηνική διευθέτηση του προβλήματος και μετά την αποτυχία των διαπραγματεύσεων στο Rambouillet, το NATO εξαπέλυσε αεροπορικές επιδρομές και βομβαρδισμούς κατά της Σερβίας, προκειμένου ο σερβικός στρατός και η αστυνομία να αποσυρθούν από το Κόσοβο¹³².

Την περίοδο των βομβαρδισμών του NATO παρατηρείται μία έξαρση των αντιδυτικών συναισθημάτων μεταξύ του πληθυσμού, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ταύτιση του με τον ίδιο τον Μιλόσεβιτς. Ήδη, παραδοσιακοί σύμμαχοι του Μιλόσεβιτς, όπως η εκκλησία, τον έχουν εγκαταλείψει. Μετά δε και την αναγκαστική του συνθηκολόγηση και την αποχώρηση των σερβικών δυνάμεων από το Κόσοβο, συνοδευόμενων από χιλιάδες Σέρβους πρόσφυγες, τα αιτήματα για την απομάκρυνση του από την εξουσία αυξάνονται. Τα αιτήματα αυτά διατυπώνονται από παλαιότερους συμμάχους του, οι οποίοι τον εγκαταλείπουν σε μία προσπάθεια να σωθούν οι ίδιοι. Ταυτόχρονα, ο λαός της Σερβίας βρισκόταν για μία ακόμα φορά σε δυσμενή κατάσταση, ζώντας σε απόλυτη φτώχεια, χωρίς τη δυνατότητα να ανταποκριθεί σε απλές, καθημερινές ανάγκες. Ένα νέο κύμα προσφύγων είχε κατακλύσει τη Σερβία, ενώ η αδιαφορία του καθεστώτος Μιλόσεβιτς για τα καθημερινά τους πρόβληματα τους οδηγούσε σε απελπισία. Στη Σερβία ήδη είχε αρχίσει να ανθίζει ένα κίνημα αντίστασης κατά του καθεστώτος προερχόμενο από νέους ανθρώπους και φοιτητές¹³³.

Το καθεστώς Μιλόσεβιτς, το οποίο μετά την αναγκαστική του αποχώρηση από το Κόσοβο ασχολείτο μόνο με το πως θα επιβιώσει και θα διατηρηθεί στην εξουσία, προκήρυξε εκλογές για το Σεπτέμβριο του 2000. Η αντιπολίτευση αυτή τη φορά υπήρξε ενωμένη και κατέβασε τον μετριοπαθή Vojislav Kostunica ως υποψήφιο.

¹³¹ Judah Tim: “Kosovo’s Road to War”, *Survival*, vol. 41, no.2, summer 1999, pp. 5-18.

¹³² Posen R. Barry: “The War for Kosovo: Serbia’s Political-Military Strategy”, *International Security*, vol. 24, no. 4 (Spring 2000), pp 39-84 και Ramet Sabrina: *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milosevic*, Westview Press, 2002, σελ. 317-329.

¹³³ Perica Vjekoslav: *Idols, Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, 2002, σελ. 182-183 και 202-205. Επίσης: Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People’s Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004, σελ. 183-193

Παρά τις προσπάθειες του καθεστώτος, η αντιπολίτευση κέρδισε τις εκλογές, ενώ αργότερα ο ίδιος ο Μιλόσεβιτς συνελήφθη και έναν σχεδόν χρόνο αργότερα παραδόθηκε στο Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για να δικαστεί για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Η τελευταία του απόπειρα να χρησιμοποιήσει τον εθνικισμό ως κινητήρια ιδεολογία της σερβικής κοινωνίας και να εξασφαλίσει έτσι την παραμονή του στην εξουσία είχε αποτύχει παταγωδώς¹³⁴.

¹³⁴ οπ.π. και Colovic Ivan: *The Politics of Symbol in Serbia*, Hurst and Company, London, 2002, σελ. 305-308.

Συμπεράσματα:

Ο σύγχρονος σερβικός εθνικισμός είναι ένα σύνθετο φαινόμενο, στην ανάδυση και διάδοση του οποίου συνέβαλαν σωρεία παραγόντων και συγκυριών. Αρχικά, θα έλεγε κανείς ότι η διεθνής και η εσωτερική συγκυρία στο χώρο της πρώην Γιουγκοσλαβίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 φαίνεται να διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο. Ο θάνατος του Τίτο και το κενό εξουσίας που δημιούργησε, έδωσε ώθηση στη διαμόρφωση μίας νέας πολιτικής ελίτ, από την οποία όμως έλειπε μία ιδεολογία κινητοποίησης και νομιμοποίησης σε μία εποχή που το κομμουνιστικό σύστημα τίθετο υπό αμφισβήτηση. Ταυτόχρονα, η διάλυση της ΕΣΣΔ στις αρχές της δεκαετίας του 1990 επηρέασε όλες τις χώρες του λεγόμενου ανατολικού μπλοκ, καθώς οδήγησε σε πτώση του μονοκομματικού κράτους και εγκαινίασε μία περίοδο σημαντικών αλλαγών στο διεθνές και περιφερειακό σύστημα, εντός του οποίου δρούσε η Γιουγκοσλαβία.

Η δεκαετία του 1980 υπήρξε η πλέον καθοριστική στη διαμόρφωση του σύγχρονου σερβικού εθνικισμού, ο οποίος βασίστηκε σε μία λογική καταδίωξης και θυματοποίησης του σερβικού λαού, εντός του πλαισίου της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Ο σερβικός εθνικισμός έχει τις ρίζες του σε δύο σημαντικούς, κινητήριους μύθους του απώτερου και πιο πρόσφατου παρελθόντος. Ο βασικός κινητήριος μύθος είναι αυτός που σχετίζεται με τη μάχη του Κοσόβου. Ο μύθος αυτός, κλασσικό παράδειγμα των μύθων «της πτώσεως και αποκατάστασης» και ειδικότερα του τύπου «των αδυνάτων και της αποζημίωσης στους αδυνάτους» ανέδειξε το σερβικό λαό σε περιούσιο λαό, ο οποίος κάποια στιγμή θα αποζημιωθεί για τη θυσία του στη μάχη, κατέστησε την ήττα του μία σημαντικότερη ηθική νίκη, ενώ απέδειξε ότι ο σερβικός λαός είναι ανώτερος ηθικά από τους αντιπάλους του και άξιος της εύνοιας του Κυρίου. Ο δεύτερος μύθος σχετίζεται με τη γενοκτονία των Σέρβων στα χέρια των Κροατών εθνικιστών Ustasa τον 2^ο Π.Π. Ο μύθος αυτός, ως ένας σύγχρονος μύθος καταδίωξης του σερβικού στοιχείου στην ευρύτερη περιοχή της πρώην Γιουγκοσλαβίας, ανέδειξε τον σερβικό λαό ως έναν λαό μαρτυρίου.

Τους δύο αυτούς μύθους, καθώς και τις παραστάσεις απειλής και την αίσθηση θυματοποίησης που δημιουργούσαν στους Σέρβους εκμεταλλεύτηκαν πολλοί θεσμικοί και εξωθεσμικοί παράγοντες προς το τέλος της δεκαετίας του 1980, προκειμένου να διαμορφώσουν τον σύγχρονο σερβικό εθνικισμό, μέσα από νέες

ερμηνείες του παρελθόντος και επιλεκτική ανάδειξη συγκεκριμένων πτυχών της ιστορικής πραγματικότητας.

Τα βασικά χαρακτηριστικά και οι προκαταλήψεις για τις οποίες ο σερβικός εθνικισμός ζητούσε δικαίωση, παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά ολοκληρωμένα το 1986 στο Μνημόνιο της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών. Μέσα από τις σελίδες του Μνημονίου οι διανοούμενοι αναφέρονταν στην μειονεκτική πολιτική και οικονομική θέση της Σερβίας εντός της Γιουγκοσλαβίας, αναγνωρίζοντας ότι η μειονεκτική αυτή θέση οφειλόταν σε μία συνομοσία παραγόντων εντός και εκτός Γιουγκοσλαβίας, ενώ παράλληλα αναδείκνυαν την ανωτερότητα του σερβικού λαού, ο οποίος ήταν ο μόνος που θυσιάστηκε για το όραμα της ενιαίας Γιουγκοσλαβίας και τόνιζαν την καταδίωξη την οποία έχουν υποστεί οι Σέρβοι από τους γείτονες τους. Υπό αυτήν την έννοια, και πάντα σε διαπλοκή με άλλους παράγοντες, το Μνημόνιο αποτέλεσε τη βάση του σύγχρονου σερβικού εθνικισμού, αφού τόνιζε τις δυστυχίες του σερβικού λαού και αναζητούσε δικαίωση για τους Σέρβους, μέσω της πραγματοποίησης του οράματος της Μεγάλης Σερβίας.

Ο πολιτικός εκείνος που εκμεταλλεύτηκε καλύτερα από όλους τους άλλους τους κινητήριους μύθους και τις προκαταλήψεις του σερβικού εθνικισμού, αναγάγοντας τον εθνικισμό σε κινητήρια ιδεολογία για την άνοδο του στην εξουσία και την παραμονή του σε αυτήν, ήταν ο Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς, ο οποίος αρχικά αφύπνισε τον εθνικισμό των Σέρβων του Κοσόβου, τόσο μέσω της περίφημης παράστασης του και του λόγου του κατά τους εορτασμούς της εξακοσιοστής επετείου της Μάχης του Κοσόβου, όσο και αργότερα με την κατάργηση της αυτονομίας της περιοχής. Στην πορεία, μέσω της αντιγραφειοκρατικής επανάστασης, κατόρθωσε να αναδειχθεί σε αδιαμφισβήτητο ηγέτη της Σερβίας και να προωθήσει το εθνικιστικό πρόγραμμα της Μεγάλης Σερβίας, συμβάλλοντας εν πολλοίς στη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας. Ο εθνικιστικός, λαϊκιστικός και δημαγωγικός του λόγος δημιούργησε παραστάσεις απειλής για τους Σέρβους και τους ενέπλεξε στους δύο αιματηρούς πολέμους στην Κροατία και στη Βοσνία. Η αδιαμεσολάβητη και άμεση επικοινωνία του ηγέτη με το λαό του νομιμοποίησαν σε μεγάλο βαθμό το όραμα της Μεγάλης Σερβίας στα μάτια της σερβικής κοινωνίας.

Το εθνικιστικό πρόγραμμα του Μιλόσεβιτς και η σχετική ρητορική του δεν τέθηκαν υπό ουσιαστική αμφισβήτηση από αντίπαλες πολιτικές δυνάμεις, εξαιτίας του κατακερματισμένου πολιτικού συστήματος, το οποίο ήταν πολυκομματικό μόνο αριθμητικά, ενώ τα αμέτρητα κόμματα που δημιουργήθηκαν στη Σερβία μετά το

1990 στερούνταν σαφούς ιδεολογικού στίγματος, συνεπούς πολιτικού λόγου, σταθερού και αξιόπιστου πολιτικού προγράμματος. Η αδυναμία των κομμάτων της αντιπολίτευσης να προσφέρουν μία εναλλακτική πολιτική πρόταση για τη Σερβία της δεκαετίας του 1990, οδήγησε σε μεγάλο βαθμό στην απαξίωση και απονομιμοποίηση τους, ενώ ανέδειξε το καθεστώς Μιλόσεβιτς ως την μόνη αξιόπιστη λύση αρχικά και αργότερα ως τη μόνη εναλλακτική πρόταση. Οι πολιτικοί αντίπαλοι του Μιλόσεβιτς εμφανίστηκαν κατώτεροι των περιστάσεων, ενώ δεν κατόρθωσαν να ξεφύγουν από το φαύλο κύκλο της διαφθοράς και της διαπλοκής με την εξουσία που τους εξασφάλιζε σειρά προνομίων. Πέραν δε τούτων, η αντιπολίτευση παγιδεύτηκε μέσα στην εθνικιστική έξαρση της εποχής και δεν μπόρεσε να ηγηθεί ενός αντιπολεμικού κινήματος, το οποίο θα αμφισβητούσε όχι απλώς τον πόλεμο στην Κροατία και στη Βοσνία, αλλά και το σύνολο του εθνικιστικού προγράμματος της Μεγάλης Σερβίας.

Στην προσπάθεια του για τη δημιουργία της Μεγάλης Σερβίας ο Μιλόσεβιτς βρήκε πολλούς αρωγούς και συμπαραστάτες. Αρχικά, σημαντικό ρόλο στην όλη διαδικασία της διάδοσης του εθνικισμού διαδραμάτισε η Ορθόδοξη Σερβική Εκκλησία, ως εθνικιστικός οργανισμός, απόλυτα ταυτισμένος με τον σερβικό εθνικισμό και κύριος εκφραστής του ήθους και της κουλτούρας των Σέρβων. Η εκκλησία όχι μόνο εκμεταλλεύτηκε τους κινητήριους μύθους της Μάχης του Κοσόβου και της γενοκτονίας των Σέρβων στον 2^ο Π.Π. από τους Κροάτες εθνικιστές, με κύριο σύμβολο το στρατόπεδο συγκέντρωσης του Jasenovac, προκειμένου να ριζοσπαστικοποιήσει τη σερβική κοινωνία και να νομιμοποιήσει τις βίαιες συγκρούσεις σε Κροατία και Βοσνία, αλλά και συνέβαλε ουσιαστικά στη δημιουργία ενός εθνικού και κυρίως θρησκευτικού μίσους απέναντι στους Κροάτες και στους Βόσνιους, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της βιαιότητας στις συγκρούσεις και την καταδίωξη μεγάλου αριθμού αμάχων, μέσω της διαδικασίας εκκαθαρίσεων που εφαρμόστηκε στις περιοχές που κατείχαν οι Σέρβοι.

Ιδεολογική νομιμοποίηση στο εθνικιστικό πρόγραμμα του καθεστώτος Μιλόσεβιτς και στην ανάδειξη της θυματοποίησης των Σέρβων, παρείχαν οι συντηρητικοί Σέρβοι διανοούμενοι. Σε μία προσπάθεια να εξασφαλίσουν τον ρόλο τους και την αυθεντία τους στην θνήσκουσα Γιουγκοσλαβία, ανέδειξαν σε μεγάλο βαθμό τα εθνοτικά προβλήματα, ενώ ταυτίστηκαν με το όραμα της Μεγάλης Σερβίας, το οποίο προώθησαν μέσα από τις θέσεις και τα γραπτά τους. Οι περισσότεροι από αυτούς εισήλθαν στο στίβο της πολιτικής, ενώ σχεδόν όλοι, ανεξάρτητα από πολιτικές προτιμήσεις, ταυτίστηκαν με την εθνικιστική ρητορική του καθεστώτος

Μιλόσεβιτς, σε μία προσπάθεια να εξασφαλίσουν σειρά προνομίων και θέσεων. Η εθνικιστική έξαρση στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην έκδοση προς το τέλος της δεκαετίας του 1980 μίας σειράς βιβλίων εθνικιστικής λογοτεχνίας, ενώ ακόμα και επιστημονικές μελέτες στην ουσία εξυπηρετούσαν με το περιεχόμενό τους το όραμα της Μεγάλης Σερβίας. Τέλος, η άνθηση και προώθηση από το καθεστώς Μιλόσεβιτς της τουρμπο-φολκ μουσικής την ίδια περίοδο, ως μίας μουσικής εξύμνησης των πολεμικών κατορθωμάτων και των σύγχρονων ηρώων της Σερβίας, διέχυσε έτι περαιτέρω το εθνικιστικό μήνυμα στις ευρείες μάζες του σερβικού πληθυσμού.

Το καθεστώς Μιλόσεβιτς και το εθνικιστικό του πρόγραμμα στηρίχθηκαν από τον Στρατό και τις παραστρατιωτικές ομάδες. Ο Στρατός, ο οποίος ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς ομοσπονδιακούς θεσμούς, μετά το θάνατο της Γιουγκοσλαβίας βρέθηκε σε αναζήτηση ενός κράτους, εντός του οποίου θα λειτουργούσε. Σταδιακά ταυτίστηκε με το όραμα της Μεγάλης Σερβίας, προσπαθώντας σε μεγάλο βαθμό να εξασφαλίσει τα επαγγελματικά του συμφέροντα. Αν και δεν υπήρξε αδιαμφισβήτητος σύμμαχος του Μιλόσεβιτς σεβάστηκε την πολιτική πραγματικότητα που είχε διαμορφωθεί στη Σερβία και ανέχθηκε τις παρεμβάσεις των πολιτικών ελίτ. Το καθεστώς Μιλόσεβιτς κατόρθωσε να ελέγξει απόλυτα το στράτευμα περίπου την περίοδο της κρίσης του Κοσόβου. Οι παραστρατιωτικές ομάδες δημιουργήθηκαν και επιβίωσαν με την ανοχή και ενίοτε τη στήριξη του καθεστώτος Μιλόσεβιτς. Ανέλαβαν το βρώμικο έργο των εκκαθαρίσεων αμάχων στις περιοχές δράσης τους, ενώ αποτέλεσαν και τις απαιτούμενες εφεδρείες σε έναν πόλεμο που οι Σέρβοι δεν ήθελαν να στείλουν τα παιδιά τους. Οι παραστρατιωτικές ομάδες υπήρξαν περισσότερο γνωστές για την εγκληματική τους και εκφοβιστική τους δράση, παρά για τις πολεμικές τους επιτυχίες και κατορθώματα. Αρχηγοί τους υπήρξαν γνωστοί εγκληματίες που οι περισσότεροι ήταν μέλη του οργανωμένου εγκλήματος του Βελιγραδίου.

Η εθνικιστική έξαρση στη Σερβία έφτασε στο απόγειο της στις αρχές της δεκαετίας του 1990 με τους πολέμους στην Κροατία και στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Από το 1994 και μετά η βαθιά πολιτική, οικονομική και κοινωνική κρίση στην οποία εισήλθε η σερβική κοινωνία οδήγησαν σε μία ύφεση του εθνικισμού. Το καθεστώς Μιλόσεβιτς, βλέποντας το αδιέξοδο του πολέμου στην Βοσνία, δεν δίστασε να εγκαταλείψει τους Σερβοβόσνιους στην τύχη τους, όταν αυτοί διαφώνησαν με την απόφαση του Μιλόσεβιτς να στηρίξει το σχέδιο Βανς-Όουεν για ειρήνευση στην περιοχή. Ο ίδιος ο Μιλόσεβιτς εγκατέλειψε εν μία νυκτί την εθνικιστική του ρητορική

και μετατράπηκε σε παράγοντα ειρήνευσης και σταθερότητας στην περιοχή, μέσω της αποδοχής του σχεδίου ειρήνευσης για τη Βοσνία και της ουσιαστικής συμβολής του στην υπογραφή της συνθήκης του Dayton.

Μετά και την υπογραφή της Συνθήκης του Dayton, το καθεστώς Μιλόσεβιτς διέρρηξε τις σχέσεις του με την εκκλησία, ενώ τα επόμενα χρόνια πέρασαν μέσα σε μία συνεχιζόμενη προσπάθεια του να παραμείνει στην εξουσία. Οι πολιτικές, οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις έριξαν τη σερβική κοινωνία σε έναν φαύλο κύκλο απάθειας και κυνισμού, ενώ τα πολιτικά κόμματα δεν κατόρθωσαν να λειτουργήσουν ως καταλύτες της πολιτικής αλλαγής. Το 1998 ο Μιλόσεβιτς ξεκίνησε μία νέα σύγκρουση στο Κόσοβο που αυτή τη φορά τον έφερε αντιμέτωπο με το σύνολο των κρατών της Δύσης και οδήγησε σε ανάληψη πολεμικής δράσης από πλευράς ΝΑΤΟ, το οποίο προέβη σε σειρά βομβαρδισμών εντός του εδάφους της Σερβίας, προκειμένου να εξαναγκάσει τον Μιλόσεβιτς να αποσύρει τα σερβικά στρατεύματα από την περιοχή. Η σύγκρουση του Κοσόβου ήταν η τελευταία απόπειρα του Μιλόσεβιτς να κινητοποιήσει τον σερβικό λαό, μέσα από εθνικιστικά οράματα και παραστάσεις απειλής. Εντούτοις, ο Μιλόσεβιτς δεν είχε υπολογίσει ότι απέναντι του είχε έναν κουρασμένο λαό, βυθισμένο στην απάθεια και την παράδοση. Η παροδική κινητοποίηση του πληθυσμού, η συσπείρωση του κατά των βομβαρδισμών και η έξαρση των αντιδυτικών συναισθημάτων δεν ήταν αυτή τη φορά επιτυχία του Μιλόσεβιτς και της προπαγάνδας του, αλλά η φυσιολογική αντίδραση ενός λαού σε στιγμή πραγματικής κρίσεως.

Υπό την έννοια αυτή, παρατηρεί κανείς ότι η ανάδυση και διάδοση του σερβικού εθνικισμού δεν στηρίχθηκε μόνο στις επιλογές και στις προσωπικές φιλοδοξίες της κυρίαρχης πολιτικής φυσιογνωμίας της εποχής, του Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς, αλλά υπήρξε ένα σύνθετο φαινόμενο που βασίστηκε σε μία κοινή ιστορική μνήμη, όπως τουλάχιστον την αντιλαμβανόταν ως τέτοια η σερβική κοινωνία, η οποία έτυχε μίας νέας επεξεργασίας από πολλούς θεσμικούς και εξωθεσμικούς παράγοντες, προκειμένου να ανταποκριθεί στις νέες πολιτικές ανάγκες που διαμορφώνονταν και να εξυπηρετήσει εν τέλει το ρόλο και τις επιδιώξεις καθενός από αυτούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

I. Βιβλία:

- Anderson Benedict: *Φαντασιακές Κοινότητες*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1997.
- Anzulovic Branimir: *Heavenly Serbia: From myth to genocide*, C. Hurst and Company, London, 1999.
- Brubaker Rogers: *Nationhood Reframed: Nationalism and the National Question in the new Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, first edition 1996, current edition 1999.
- Colovic Ivan: *The Politics of Symbol in Serbia*, Hurst and Company, London, 2002.
- Djukic Slavoljub: *Milosevic and Markovic, a Lust for Power*, McGill-Queen's University Press, Canada 2001.
- Duijzings Ger: *Religion and the politics of identity in Kosovo*, Hurst and Company, London, 2000.
- Gellner Ernest: *Έθνη και Εθνικισμός*, Μετάφραση: Δώρα Λαφαζάνη, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, δεύτερη έκδοση.
- Gordy D. Eric: *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 1999.
- Gow James: *The Serbian Project and its Adversaries, A Strategy of War Crimes*, Hurst and Company, London 2003.
- Hastings Adrian: *The construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Hobsbawm E.: *Έθνη και Εθνικισμός από το 1870 έως σήμερα: πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.
- Ignatieff Michael: *Blood and Belonging*, Vintage, 1994.
- Judah Tim: *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 2000.
- Malesevic Sinisa: *Ideology, Legitimacy and the New State: Yugoslavia, Serbia and Croatia*, Frank Cass, London, 2002.

- McCrone David: *Η Κοινωνιολογία του Εθνικισμού, Οι αυριανοί μας πρόγονοι*, Μετάφραση: Νίκος Βαφέας, Γεώργιος Βάγιας. Επιμέλεια: Κωνσταντίνος Κοσκινάς, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.
- McDonald Bruce David: *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester University Press, Manchester and New York, 2002.
- Perica Vjekoslav: *Idols, Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, 2002.
- Popov Neboja: *Ο Σερβικός Λαϊκισμός: Από περιθωριακό σε Κυρίαρχο φαινόμενο*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, 1994.
- Ramet Sabrina: *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milosevic*, Westview Press, 2002.
- Sells A. Michael: *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, 1998.
- Smith Anthony: *The Ethnic Origins of Nations*, Basil Blackwell, New York, 1986.
- Spencer Philip and Wollman Howard: *Nationalism, a critical introduction*, Sage Publications, London, 2003.
- Stevanovic Vidosav: *Milosevic: The People's Tyrant*, I. B. Tauris, London 2004.
- Thomas Robert: *Serbia Under Milosevic: Politics in the 1990s*, Hurst and Company, London, 1998.
- Woodward Susan: *Balkan Tragedy, Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington, DC, Brookings Institute, 1995.
- Λυριντζής Χρήστος: *Σύγκριση και Ερμηνεία, Η πορεία και οι προοπτικές στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση*, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, 2001.
- Παπασωτηρίου Χαράλαμπος: *Ελλάδα, Νοτιοανατολική Ευρώπη και Νέο Διεθνές Σύστημα: Οι προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1999.

II. Άρθρα στην Αγγλική Γλώσσα:

- Banac Ivo: “The Fearful Asymmetry of War: The Causes and Consequences of Yugoslavia’s Demise”, *Daedalus*, spring 1992, pp.141-174.
- Bieber Florian: “Nationalist Mobilization and histories of Serb Suffering: The Kosovo Myth from 600th anniversary to the present”, *Rethinking History* 6:1 (2002), pp. 95-110
- Coulson Meg: “Looking Behind the Violent Break - up of Yugoslavia”, *Feminist Review*, no 45, *Thinking Through Ethnicities* (Autumn 1993), 86-101
- Dallago Bruno-Uvalic Milica: “The Distributive Consequences of Nationalism: The case of former Yugoslavia”, *Europe-Asia Studies*, vol. 50, no. 1 (January, 1998), pp. 71-90.
- Denich Bette: “Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideology and the Symbolic survival of Genocide”, *American Ethnologist*, vol. 21, no2, May 1994, pp. 367-390.
- Denitch Bogdan: “Learning from the Death of Yugoslavia: Nationalism and Democracy”, *Social Text*, no. 34(1993), pp. 3-16.
- Devic Ana: “Ethnonationalism, Politics and the Intellectuals: The Case of Yugoslavia”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, vol. 11, no 3, 1998, pp. 375-409.
- Doder Dusco: “Yugoslavia: New War, Old Hatreds”, *Foreign Policy*, number 92, Summer 1993, pp.3-23.
- Gagnon V.P.Jr: “Ethnic Nationalism and International Conflict: The Case of Serbia”, *International Security*, vol. 19, no. 3 (winter 1994-1995), pp. 130-166.
- Greenfield Liah and Chirot Daniel: “Nationalism and Aggression”, *Theory and Society* 23, no. 1 (February 1994), pp. 79-86.
- Hagan William: “The Balkans’ Leathal Nationalisms”, *Foreign Affairs*, vol. 78, no.4 (July 1998).
- Hayden M. Robert: “Imagined Communities and real victims: Self Determination and ethnic cleansing in Yugoslavia”, *American Ethnologist*, vol. 23, no.4 (November 1996), pp. 783-801

- Hayden-Bakic Milica: “Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia”, *Slavic Review*, vol. 54, no. 4 (winter 1995), pp. 917-931.
- Hoepken Wolfgang: “War, Memory and Education in a fragmented society: The case of Yugoslavia, *East European Politics and Societies*, vol. 13, no.1, winter 1999, pp. 190-227.
- Job Cvijeto: “Yugoslavia’ s ethnic furies”, *Foreign Policy*, number 92, Summer 1993, pp. 52-74.
- Judah Tim: “Kosovo’s Road to War”, *Survival*, vol. 41, no.2, summer 1999, pp. 5-18.
- Judah Tim: “The Serbs: the sweet and rotten smell of history”, *Daedalus*, 126 (3), 1997.
- Korac Maria: “Serbian Nationalism: Nationalism of my own people”, *Feminist Review*, no. 45, *Thinking through Ethnicities* (Autumn 1993), pp. 108-112
- Larrabee F. Stephen: “Long Memories and Short Fuses: Change and Instability in the Balkans”, *International Security*, vol. 15, no. 3 (Winter 1990-1991), pp.58-91.
- Lyon James: “Yugoslavia’ s Hyperinflation, 1993-1994: A Social History”, *East European Politics and Societies*, vol. 10, no. 2, spring 1996, pp. 293-327.
- Mikula Maja: “Nationalism and the Rhetoric of Exclusion”, *Soytheast European Politics*, vol. 3, no. 1, June 2002, pp. 62-70.
- Miller Nick: “The children of Cain: Dobrica Cosic’ s Serbia”, *East European Politics and Societies*, vol. 14, no. 2, 2000, pp. 268-287.
- Mircovic Damir: “Ethnic Conflict and Genocide: Reflections on ethnic cleansing in the Former Yugoslavia”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol.548, *The Holocaust: Remembering for the future* (Nov. 1996), pp. 191-199.
- Mladjenovic Lepa, Litricin Vera, Renne Tanya: “Belgrade Feminists 1992: Separation, Guilt and Identity Crisis, *Feminist Review*, no 45, *Thinking through ethnicities*, (Autumn 1993), pp. 113-119.
- Moodie Michael: “The Balkan Tragedy”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 541, *Small Wars*, September, 1995, σελ. 101-115.

- Posa Christina: “Engineering hatred: The Roots of Contemporary Serbian Nationalism”, *Balkanista* 11, 1998, pp. 69-77.
- Posen R. Barry: “The War for Kosovo: Serbia’ s Political-Military Strategy”, *International Security*, vol. 24, no. 4 (Spring 2000), pp 39-84
- Rasmussen Vidic Ljerka: “From Source to Commodity: Newly composed folk music of Yugoslavia”, *Popular Music*, vol. 14, no. 2 (May 1995), pp. 241-256.
- Schopflin George: “The functions of myths and a taxonomy of myths”, *Myths and Nationhood*, ed. Hosking Geoffrey and Schopflin George, Hurst and Company, London, 1997
- Sekelj Laslo: “Parties and Elections: The Federal Republic of Yugoslavia. Change without transformation”, *Europe-Asia Studies*, vol. 52, no. 1 (January 2000), pp. 57-75.
- Sells Michael: “Religion, History and Genocide in Bosnia-Herzegovina” στο *Religion and Justice in the War over Bosnia*, ed. G. Scott Davis, Routledge, New York and London, 1996, σελ. 31-34.
- Seul R. Jeffrey: “Ours is the way of God: Religion, Identity and Intergroup Conflict” *Journal of peace research*, vol. 36, no. 5, September 1999, pp. 553-569
- Stokes Gale, Lampe John, Russinov Dennison, Mostov Julie: “Instant History: Understanding the wars of Yugoslav Succession”, *Slavic Review*, vol. 55, no. 1 (Spring 1996), pp. 136-160.
- Vejvoda Ivan: “In or Out of the Black Hole? Fin de Siecle Federal Republic of Yugoslavia”, *The International Spectator*, vol. 33, no. 3, July-September 1998, pp. 15-27.
- Veremis Thanos: “Kosovo: The power keg on hold”, *Balkan forum*, June 1996, pp. 45-79.
- Vujacic Veljiko: “Institutional Origins of Contemporary Serbian Nationalism”, *East European Constitutional Review*, vol. 5, no. 4, fall 1996.
- Vujasic Veljko: “Historical Legacies, Nationalist Mobilization and Political Outcomes in Russia and Serbia: A weberian view”, *Theory and Society*, vol. 25, no. 6, (December 1996), pp. 763-801.

- Wachtel Andrew: “Postmodernism as Nightmare: Milorad Pavic’ s Literary Demolition of Yugoslavia”, The Slavic and East European Journal, vol. 41, no. 4, (Winter, 1997), pp. 627-644.

III. Άρθρα σε ηλεκτρονική μορφή:

- Andrews Luke: “Yugoslavia and the Perpetuation of Violent Nationalism”, στο www.attaboy.ca/print/yugoslavia (26.09.2005).
- Bulajic Milan: “Never Again: Genocide in the NHD: Ustashi genocide in the Independent State of Croatia (NDH) from 1941-1945, Belgrade, Serbian Ministry of Information, στο www.yugoslavia.com/Society_and_Law/Jasenovac/ndh.htm
- Cohen Lenard: “Nationalism, the Kosovo Crisis and Political Change in Serbia”, στο www.wilsoncenter.org/index
- Magas Branka: “End of the Road for Slobodan Milosevic?” στο www.barnsdle.demon.co.uk/bosnia/serbia2.html (12.04.2005)
- Mihajlovic Kosta and Vasilije Krestic: “Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts: Answers to criticisms” στο www.balkan-archive.org.yu/kosta/memorandum/contents.html (26.09.2005)
- Mladjenovic Lepa and Hughes Donna: “Feminist Resistance to War and Violence in Serbia”, στο www.uri.edu/artsci/wms/hughes/warvio1.htm (18.03.2005).
- Pavlovic Srdja: “My private Jew: Notes on the New Balkan Nationalism and the Rationalization of hatred in former Yugoslavia” στο www.columbia.edu/cu/sipa/REGIONAL/ECE/vol4no3/newnationalism.pdf (25.09.2005)
- Pesic Vesna: “Serbian Nationalism and the origins of the Yugoslav Crisis, στο www.usip.org/pubs/specialreports/early/pesic/pesic3.html.(16.03.2005)
- Primoratz Igor: “Serbian Intellectuals and the War in the Balkans” στο www.hr/darko/etf/prim2.htm (26.04.2005).
- Samardzic Slobodan: “Kosovo-Metohjia: Political Aspect of the Problem”, www.balkan-archive.org.yu/politics/papers/kosovo/samardzic_kosovo.html (12.04.2005)

- Samardzic Slobodan: “Yugoslav Federalism-Unsuccessful model for a multinational community” στο www.balkan-archive.org.yu/politics/papers/history/samard.htm (12.04.2005)
- Sanz L. Timothy: “The Yugoslav Peoples’ s Army: Between Civil War and Disintegration”, στο www.fms.leavenworth.army.mil/documents/yugomr.htm (26/09/2005).
- Vankovska Biljana: “Civil – Military Relations in the Third Yugoslavia”, στο www.cianet.org/wps/vab03 (26.09.2005).
- Vujacic Veljiko: “Serbian Nationalism, Slobodan Milosevic and the origins of the Yugoslav War”, στο www.balkan-archive.org.yu/politics/papers/history/vujacic.html (18.03.2005).
- Vujacic Veljko: “Reexamining the “Serbian Exceptionalism” Thesis” στο www.repositories.cdlib.org/iseees/bps/2004_03-vuja (25.08.2005), Institute of Slavic, East European and Eurasian Studies, University of California, Berkeley.